

HET GESTRANDE HUWELIJSBOOTJE

AANVRAGEN TOT SCHEIDING VAN TAFEL EN BED OF TOT ONGELDIGVERKLARING VAN HET HUWELIJK, INGEDIEND BIJ DE BRUGSE OFFICIALITEIT VAN 1615 TOT 1690.

M. THERRY^o

Gezinsgeschiedenis is in. Als belangrijke bijdrage tot een ruimere speurtocht naar de gewone mens in het verleden zijn historici de laatste decennia intens op zoek gegaan naar de karakteristieken van het gezinsleven in vroeger dagen en van de verschuivingen die zich in dit verband hebben voorgedaan¹.

Via demografisch en ander onderzoek is men erin geslaagd verschillende gezinsstructuren te ontleden en hun belang in een bepaalde periode te evalueren. Minder aandacht kregen de mentale aspecten van het gezinsleven, uiteraard in de eerste plaats omdat die moeilijker te achterhalen zijn. In essentie kan men daarvoor terugvallen op drie soorten bronnen. Vooreerst ego-documenten, waarin mensen zich uitlaten over hun eigen ervaringen ter zake of vertellen hoe anderen het lijken beleefd te hebben². Deze kostbare, subjectieve getuigenissen zijn zeldzaam en betreffen haast nooit de gewone mensen.

Een tweede bronnensoort vormt allerlei doorgaans belerende literatuur waarin het gezinsleven ter sprake komt. Zij biedt vooral een ideaalbeeld³. En tenslotte kan men ook sommige archivalia bevr-

^o Doctor in de geschiedenis, assistent bij het Algemeen Rijksarchief in Brussel. Zonnebloemstraat 6 bus 7, 8800 Roeselare.

1. Overzichten van de onderzoeksresultaten zijn o.a. N. BULST e.a. (eds.), *Familie zwischen Tradition und Moderne. Studien zur Geschichte der Familie in Deutschland und Frankreich vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Göttingen, 1981; A. MACFARLANE, *Marriage and love in England: modes of reproduction 1300-1840*, Oxford, 1986; A. BURGUIERE e.a. (eds.), *Histoire de la famille*, 2 dln., Parijs, 1986; J. NOORDAM, *Volmaakt geluk? Vier eeuwen huwelijk en gezin in Nederland*, — *Een kind onder het hart. Verloskunde, volksgeloof, gezin, seksualiteit en moraal vroeger en nu*, Amsterdam, 1987, vnl. p. 85-107. Een uiterst beknopte maar waardevolle eerste inleiding in de gezinshistoriografie biedt b.v. A.HUUSSEN, *Gezinsgeschiedenis*, — *Spiegel historicael*, 21, (1986), p. 181-4 en 206.

2. Zie b.v. H. ROODENBURG, *De autobiografie van Isabella de Moerloose. Sex, opvoeding en volksgeloof in de zeventiende eeuw*, — *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 9 (1983), p. 311-42.

3. Zie b.v. *infra*, laatste voetnoot bij de tekst van dit artikel.

gen. Vooral procesdossiers bieden levendige flitsen en momentopnames uit het dagelijks bestaan, en dus uit het gezinsleven. Bijzonder dankbaar in dit verband zijn de aanvragen tot scheiding van tafel en bed of tot ongeldigverklaring van een huwelijk, ingediend bij de officialiteit, de bisschoppelijke rechtbank. Zij zijn het resultaat van en weerspiegelen concreet beleefde gevoelens en ervaringen, vooral met betrekking tot één essentieel facet van het gezinsleven, met name de echtelijke verhoudingen. In eerste instantie bieden deze documenten natuurlijk een beeld van een minderheid van apert falende partnerrelaties. Maar onrechtstreeks verraden zij toch ook één en ander over het minder bewogen, meer 'normale', gewone echtelijke leven van de meerderheid. Dat zal hopelijk ook blijken uit deze bijdrage, die voornamelijk op dit soort bronnen steunt.

Uitvoerige studies van scheidingsaanvragen en verzoeken tot ongeldigverklaring zijn er tot nu toe alleen voor het 18de-eeuwse bisdom Kamerijk en voor drie Hollandse lokaliteiten tijdens de 18de eeuw en de laatste twee decennia van de 17de eeuw⁴. Voor de Belgische historiografie is dit dus nog onontgonnen terrein. Wij zien de kans om het fenomeen voor de 17de eeuw te bestuderen, hoofdzakelijk aan de hand van de protocollen en procesdossiers van de Brugse bisschoppelijke rechtbank. Dit lijkt een interessante uitdaging, omdat het vermoedelijk de vroegste periode is waarvoor een enigszins omvangrijke reeks dergelijke papieren bewaard zijn en omdat de 17de eeuw nog nauwelijks in dit specifieke onderzoek betrokken werd. En het biedt de mogelijkheid om een quasi onbekend facet van de contrareformatie of katholieke hervorming enigermate te ontsluiten, namelijk wat men — met een wel wat groot woord — de vrij intense gezinspastoraal zou kunnen noemen. Niet dat men in de waan moet verkeren dat dit iets typisch contrareformatorisch of 17de-eeuws zou zijn. Wel zijn we er van overtuigd dat er voor vroeger eeuwen daarover veel minder en meestal minder duidelijke sporen te vinden zijn. En bovendien zijn wij toch geneigd om die sporen van zogenaamde gezinspastoraal te duiden als één van de vele uitingen van het groeiende rechtstreekse kerkelijke impact op het dagelijks leven waardoor het tijdperk van de contrareformatie wordt gekenmerkt.

4. A. LOTTIN e.a., *La désunion du couple sous l'Ancien Régime. L'exemple du Nord*, Parijs, [1975], p. 113-80; D. HAKS, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven*, 2e druk, Utrecht, 1985, p. 175-218 (betreft aanvragen bij de burgerlijke overheid van Leiden, Maassluis en Wassenaar). Van beiden hebben we veel geleerd voor de behandeling van het Brugse materiaal.

Scheiding en verbreking

De katholieke kerk, die de rechtspraak ter zake grotendeels beheerst, acht het huwelijk onverbreekbaar, maar voorziet wel de mogelijkheid om partners voor wie het getrouwde leven een nachtmerrie of een hel wordt, van tafel en bed te scheiden. Dat gebeurt dan vanuit de vaststelling dat zulke mensen met elkaar hun zielezaligheid niet kunnen verdienen, maar zichzelf en hun wederhelft integendeel de eeuwige verdoemenis in helpen⁵. Meer concreet zijn de door het canonieke recht erkende gronden waarop men een scheiding kan aanvragen de volgende: een wederzijds akkoord om als religieus en religieuze te gaan leven, hekserij, ketterij, overspel en wrede behandeling en mishandeling⁶.

Zo'n scheiding van tafel en bed, uitgesproken door de bisschop of de officiaal of een door één van hen gemachtigd priester, ontslaat echtparen van de plicht tot samenwonen en tot seksuele betrekkingen, maar verbreekt de huwelijksband niet. Het gaat daarbij eigenlijk slechts om een voorlopige regeling. Men hoopt dat de gescheidenen zich na verloop van tijd, door de genade van de vreedestichtende God, of meer specifiek van de H. Geest, weer zullen verzoenen⁷. Om praktische redenen gaat elke scheiding wel samen met een boedelverdeling, maar dat laat de kerk dan over aan de burgerlijke rechtbanken, evenals de eventuele toewijzing van de kinderen. Dat het voorlopig karakter van zo'n regeling ook door sommige scheidenden erkend wordt, blijkt uit het feit dat enkele gescheiden paren naderhand weer gaan samenleven.

Omdat de huwelijksband bij zo'n scheiding van tafel en bed intact blijft, kunnen gescheidenen onder geen beding hertrouwen zolang

5. Een geijkte formulering in vele scheidingsaanvragen en -sententies luidt (b.v. BRUGGE, RIJKSARCHIEF, fonds *Nieuw Kerkarchief* (voortaan kortweg *NKA.*), nr. 589 A, bundel (voortaan b.) 46, A. Van Hove contra (voortaan c.) F. Zwanepoel, Zande en Leke (1628): "(...) pro nulla re mundi cum reo in animae suae salutem vivere posse".

6. B.v. A. LOTTIN e.a., o.c., vnl. p. 113; R. PILLORGET, *La tige et le rameau. Familles anglaise et française. XVIe-XVIIIe siècle*, Parijs, 1979, vnl. p. 26.

7. Volgens een stereotiepe uitdrukking in de uitspraken van de officiaal. B.v. *NKA.* 588, b.4, P. Baerts c. J. vander Linde, sententie, 13 nov. 1615: "(...) tot alderstont dat Godt almachtich, auteur van paijs, hemlieden wederom tot paijs ende eenicheijit zal ghebrocht hebben"; *NKA.* 596, b. [93], P. De Meij c. J. Roelens, (s.1.), sententie 11 nov. 1688: "(...); donec Deus, qui author est pacis, easdem partes ad coniugalem concordiam et mutuum pacem revocet". Vergelijk J. DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1775*, dl. I, Tielt, 1971, p. 138; M.CLOET, *Karel-Filips de Rodoan en het bisdom Brugge tijdens zijn episcopaat (1602-1616)*, Brussel, 1970, p. 229.

de partner nog leeft. Dat kan alleen wanneer de kerkelijke rechter tot het besluit komt dat er nooit van een volwaardige echtverbintenis sprake is geweest en het huwelijk daarom ongeldig verklaart⁸. Tot de voornaamste verbrekende huwelijksbeletsels, omstandigheden dus die een huwelijk ongeldig maken, behoren: impotentie — waardoor de voor de kerk belangrijkste bedoeling van het huwelijk niet kan verwezenlijkt worden —, de dwang waaronder iemand zou gehuwd zijn en bepaalde vormen en graden van bloed- en aanverwantschap. Aan dat laatste wordt normaal een mouw gepast door een bisschoppelijke of pauselijke dispensatie. Het wordt door de zo getrouwden zelden of nooit aangegrepen als een kans om uiteen te gaan. De bronnen bieden daar alleszins geen enkele illustratie van. Van het geval waarbij één van beide partijen tot het huwelijk gedwongen werd en nadien om een ongeldigverklaring verzoekt, bieden de bestudeerde bronnen slechts één voorbeeld⁹. Wat de impotentie betreft, die is af en toe een aanleiding voor de aanvraag tot ongeldigverklaring van het huwelijk of minstens tot scheiding van tafel en bed. We komen daar nog op terug.

Bronnen en hun beperkingen

Aanvragen tot ongeldigverklaring of tot scheiding van tafel en bed wijzen erop dat minstens één van de partners het huwelijk, alleszins in een bepaald stadium, als een mislukte verbintenis ervaart. De vraag hoe frequent zulke ervaringen zijn is vrijwel niet te beant-

8. De voornaamste kerkrechtelijke beginselen in dit verband b.v. bij A. LOTTIN e.a., *o.c.*, vnl. p. 137; R. PILLORGET, *o.c.*, p. 22-4; J. DE BROUWER, *o.c.*, dl. I, p. 134-5. Hier gaan we alleen wat nader in op de voornaamste situaties die voor één of beide partners aanleiding kunnen zijn voor een verzoek tot annulering van het huwelijk. Daarnaast kunnen evenwel ook derden om een ongeldigverklaring vragen. De promotor — een soort openbaar aanklager — van de officialiteit eist b.v. de ongeldigverklaring van onwettig gesloten huwelijken, die b.v. niet vòdr de eigen pastoor van één van beide partners aangegaan zijn. Dergelijke verzoeken van 'buitenstaanders' wijzen niet op een door de partners als onbevredigend ervaren huwelijksrelatie. Daarom worden zij hier volledig buiten beschouwing gelaten.

9. NKA. 588, b. 83, jonkheer Loys van Havre c. de promotor (voortaan prom.) van de Brugse officialiteit en jonkvrouw Anna Parmentier (beroep tegen een uitspraak van de Brugse officiaal, voor het geestelijk hof van Mechelen, 1625; niet vermeld in K. DE BROUWER *o.c.*, dl. II, Tielt, 1972).

woorden. Het is niet eens mogelijk uit te pluizen hoeveel verzoeken tot ongeldigverklaring of scheiding er tot de Brugse officiaal gericht zijn geworden. Voor de periode 1615-1690 zijn er in totaal 119 dergelijke gevallen bekend¹⁰. De waarde van dit staal is evenwel in meer dan één opzicht beperkt. Vooreerst is er het feit dat niet alle dossiers van de betreffende periode bewaard lijken te zijn¹¹. Daarnaast zijn de meeste dossiers ver van volledig. Zo bevatten b.v. niet eens de helft (slechts 37 op 119) de uitspraak van de officiaal. Ten derde spreekt het voor zich dat de verzoeken tot scheiding, zelfs indien zij alle zouden bewaard zijn, geen equivalent vormen voor het aantal mislukte huwelijken. Niet alle koppels die het niet meer bij elkaar uithouden, richten zich tot de kerkelijke rechtbank. Ze kunnen ook zonder meer uit elkaar gaan. Of één van de partners kan gewoon het echtelijke dak verlaten, tegen de wil in van de andere partij¹². Bovendien zijn niet alle koppels die het bij elkaar uithouden gelukkige paren, die hun verbintenis als geslaagd beschouwen.

10. Zie de bijlage (voortaan bijl.). Van de jaren 1600-14 is vrijwel geen enkel scheidingsdossier bewaard (enige scheidingssententies uit de jaren 1602-10 signaleert M. CLOET, *o.c.*, p. 228-9); voor het laatste decennium van de 17de en het begin van de 18de eeuw zijn de enkele resterende 'dossiers' vrijwel alle zeer summier.

11. Dat blijkt b.v. uit vermeldingen in BRUGGE, BISSCHOPPELIJK ARCHIEF, reeks B, *Acta episcopatus* (voortaan A.E.) en in procesdossiers van het geestelijk hof van vòdr de officiaal hangende of beslechte scheidingszaken, waarvan geen procesdossier meer bewaard is. Het archief van de Brugse officialiteit bevat uit de bestudeerde periode geen registers met verhoren of sententies, maar enkel losse dossiers die dan nog zeer zelden alle processtukken bevatten, en daarnaast nog de rekeningen van de zegelaar van het geestelijk hof, waarin de geïnde of nog te verhalen boetes en de gedane uitgaven genoteerd staan.

12. Vòdr de officiaal worden van 1615 tot 1690 dertien processen gevoerd die rechtstreeks of onrechtstreeks met verlating te maken hebben. Heel vaak wordt zo'n hardverlating gevolgd door concubinaat of 'bigamie' — we bedoelen: het aangaan van een tweede echtverbintenis, terwijl de eerste nog bestaat — van één of beide

De 119 gevallen waarover wat bewaard is vertegenwoordigen dus een absoluut minimum. Het aantal bij de bisschop of de officiaal ingediende aanvragen tot scheiding of ongeldigverklaring ligt op zijn minst iets hoger. De koppels die op eigen houtje scheiden of waarvan één van de partners de ander in de steek laat zijn slechts bekend voor zover zij door de rechtbank vervolgd worden wegens (haard)verlating. De verlaten partij legt niet altijd klacht neer en het gerechtelijk apparaat is ongetwijfeld niet in staat om alle dergelijke gevallen op het spoor te komen¹³. Het totaal van alle door één of

partners van het zo gebroken huwelijk. Meestal is het dit gevolg dat aanleiding geeft tot gerechtelijk optreden. Zie *NKA*. 588, b. 5, attest i.v.m. M. de la Rive uit Wilskerke (1618); *NKA*. 583 A, b. 28, prom. c. J. Bekaert uit Heist (1624); *NKA*. 589 A, b. 16, prom. c. G. Maertens, Brugge (1626); *NKA*. 589 A, b. 52, J. Schoddyng uit Zande c. M. Palyncq (1628); *NKA*. 584, b. 5, prom. c. Perina Vekeman, s.l. (1631); *NKA*. 590, b. 12, prom. c. P. Pietersens, molenaar in Ramskapelle (1635); *NKA*. 593, b. 29, prom. c. J. Breydel, "vrije beenhouwer" in Brugge (1657); *NKA*. 593, b. 46, prom. c. F. Blanckaert, advocaat (1657); *NKA*. 595 A, b. 14, J. De Moor, vrije schrijnwerker in Brugge c. C. Vande Poele (1670); *NKA*. 595 A, b. 36, prom. c. J. T(e)urkinion, s.l. (1671); *NKA*. 596, b. 19, prom. c. P. Waeijenberghen c. C. Bernaert uit Maldegem (1674); *NKA*. 595 B, b. 21, L. Dierick c. M. Van Vliet, s.l. (1675); *NKA*. 586, b. 36, prom. c. J. Van Maele en C. Espeel uit Aatrijke (1687).

Nog andere gevallen van verlating worden gesignaleerd in *NKA*. 410, decanaal visitatieverslag (voortaan DV.), decanaat (voortaan d.) Torhout 1639-40, f. 21v (Zedelgem) en 31v (Wingene); *NKA*. 413, bisschoppelijk visitatieverslag (voortaan BV.) Torhout 1692, f. 19v en 20r (Ichtegem); *AE*. 40, f. 132v, 1 sept. 1684. Vergelijk b.v. L. STONE, *The family, sex and marriage in England 1500-1800*, 2e druk, Londen, 1979, vnl. p. 38-41, die de verlating vooral, zoniet uitsluitend, situeert in de onderste lagen van de bevolking, van waaruit men zich zelden of nooit tot de rechter wendt (en misschien wel aan minder sociale druk blootstaat). Onder de Brugse voorbeelden bevinden zich slechts vier mensen van wie het beroep bekend is. Geen van hen kan, de beroepsactiviteit in acht genomen, direct in die laagste categorie ondergebracht worden. Het betreft, zoals al aangegeven, een molenaar, een beenhouwer, een advocaat en een schrijnwerker. Dit impliceert natuurlijk nog niet dat Stone ongelijk heeft. Misschien is het wel zo dat gezeten burgers die zich aan verlating schuldig maken meer de aandacht trekken van het gerecht en makkelijker te vervolgen zijn omdat zij niet zo mobiel zijn als de have-nots, die geen bezit of mooi inkomen hoeven achter te laten wanneer zij ergens anders heen trekken om vaak 'spoorloos' te verdwijnen.

13. Ook de burgerlijke rechtsmacht heeft de bevoegdheid om op te treden tegen gehuwden die zonder toestemming van de geestelijke overheid scheiden, zie H. ELIAS, *Kerk en staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regering der aarts-hertogen Albrecht en Isabella (1598-1621)*, Antwerpen, 1931, p. 251.

beide partners als ongelukkig ervaren huwelijken is beslist groter dan de optelsom van de bekende en onbekende verzoeken tot scheiding of ongeldigverklaring en de gevallen van verlating. Een aantal in elkaar ontgoochelde paren blijft immers ongetwijfeld toch samen, omwille van de sociale druk, omwille van de kinderen of vanuit nog andere overwegingen. In dat verband is b.v. de volgende vaststelling illustratief. De decanale en bisschoppelijke visitatieverslagen maken tien keer melding van huishoudens waarin het niet botert. Voor zover bekend is slecht één van die gezinnen met zijn problemen voor de officiaal beland¹⁴.

Een laatste beperking die de bruikbaarheid hypothekeert van de bewaarde procesdossiers en aanverwante documenten voor de studie van het mislukte huwelijk, bestaat erin dat de verzoeken tot annulering van de echtverbintenis of tot scheiding van tafel en bed zich richten naar de wetgeving ter zake. Dit betekent dat in de argumentatie en in de uiteenzetting van de omstandigheden vooral die feiten benadrukt worden die de rechter kunnen overtuigen, zelfs indien andere motieven nog zwaarder hebben doorgewogen in de beslissing om naar de rechtbank te stappen. De in de verzoekschriften aangehaalde feiten zijn dus niet noodzakelijk de werkelijke of de enige oorzaken voor het op de klippen lopen van een huwelijk. Zo dadelijk komen we daar nog op terug.

Enkele cijfers en feiten

Door de onvolledigheid van het bewaarde materiaal heeft het weinig zin op basis daarvan de evolutie uit te tekenen van het aantal verzoeken om scheiding en verbreking. Een curve van deze verzoeken, b.v. per vijf of tien jaar, wordt hier niet opgenomen omdat zij o.i. enkel een weerspiegeling vormt van de bewaringsgraad van de bronnen. Zo'n evolutieschets lijkt des te minder relevant omdat het nauwelijks haalbaar is om scheidingscijfers uit deze periode in verband te brengen met de bevolkingsomvang en -ontwikkeling en meer specifiek met huwelijkscijfers¹⁵. Cijfers die wel een zekere waarde

14. NKA. 398, DV. d. Damme 1639-40, f. 76v (Blankenberge) en 86r (Nieuwmunster); NKA. 408, BV.d. Roeselare 1642, Oekene, p. 2 en 6, Beveren, p. 1-2 en 5, Gits, p. 1 en 5 (dit betreft geval 62 uit de bijl.), Staden, p. 1 en 4 (2 gevallen); NKA. 389, DV. Oedelem 1691, f. 51v; NKA. 390, DV. Maldegem 1691, f. 6v en 7v (2 gevallen).

15. Over de problemen ter zake, D. HAKS, *o.c.*, p. 185 en vooral 187.

hebben zijn b.v. deze die betrekking hebben op de verhouding stad-platteland¹⁶. Voor 89 van de 119 aanvragen is de woonplaats van het betrokken koppel bekend. In 54 gevallen (60,67%) gaat het om stedelingen (inwoners van Brugge of Oostende), tegenover 35 paren (39,32%) van het platteland (de rest van het bisdom)¹⁷. Gelijkaardige verhoudingen worden ook elders voor de 18de eeuw en voor de hedendaagse periode vastgesteld¹⁸. Dit heeft voor de 17de eeuw zowel te maken met scheidingsbevorderende risicofactoren zoals het bredere spectrum aan mogelijkheden tot huwelijksontrouw dat de stad biedt — b.v. meer huizen van plezier — als met de grotere vertrouwdeheid van de meeste stedelingen met de kerkelijke richtlijnen ter zake en met de werking van het geestelijk gerechtshof¹⁹.

Of er vanuit sommige sociale lagen meer aanvragen tot scheiding of verbreking van het huwelijk bij de officialiteit binnenkomen dan vanuit andere is een niet te beantwoorden vraag. Afgezien van de moeilijkheid om iemands sociale positie — een combinatie van o.m. afkomst, vermogen, inkomen, beroep en prestige — te bepalen, zijn de daarover beschikbare gegevens te schaars om er veel uit af te leiden. Hoogstens kan men eruit opmaken dat alle sociale geledingen vertegenwoordigd zijn, met uitzondering misschien van het 'uitschot' van de samenleving, de thuislozen en vagebonden. Naast adellijke dames en heren vindt men onder de partners van de apert mislukte huwelijken ook een koopman, een winkelier en een winkelierster, gegoede en minder bemiddelde ambachtslui, een "schoolvrouw" en landbouwers²⁰.

16. Tenzij anders aangegeven zijn alle gegevens die volgen ontleend aan of berekend op basis van de bijlage.

17. Men mag verder aannemen dat ook van de koppels waarvan de woonplaats niet bekend is minstens de helft in de stad woont. Vooral wanneer het om Bruggelingen gaat, lijken de griffier en de promotor van het geestelijk hof nogal geneigd om de woonplaats niet expliciet te vermelden. De aangehaalde cijfers krijgen nog meer betekenis wanneer men voor ogen houdt dat niet meer dan een goede 30% van de totale bevolking van het bisdom in Brugge of Oostende woont.

18. A. LOTTIN e.a., *o.c.*, p. 114-5; D. HAKS, *o.c.*, p. 190.

19. Vergelijk A. LOTTIN e.a., *o.c.*, p. 115-6, waar ook nog andere verklaringen naar voor geschoven worden. Zo zou de partnerkeuze op het platteland met meer overleg gebeuren, wat o.m. zou blijken uit het grotere aantal verbrekingen van de huwelijksbelofte of de ondertrouw.

20. Vergelijk i.v.m. de 'vertegenwoordiging' van de sociale bovenlaag in de verzoeken tot scheiding, de tegengestelde vaststellingen van A. LOTTIN e.a., *o.c.*, p. 115 en D. HAKS, *o.c.*, p. 191-3.

Het hoge sterftecijfer in het Ancien Régime ontbindt veel huwelijken voortijdig. Dat heeft o.m. tot gevolg dat heel wat mensen meer dan één maal huwen. Het is bekend dat tweede en derde huwelijken meer kans lopen om te stranden. Een al gedragen schoen wringt nogal wat wanneer hij aan een andere voet gepast wordt. Oudere takken zijn niet meer zo plooibaar als jonge twijgen. De in een eerste huwelijk aangekweekte gewoontes en ingesteldheid leert men meestal niet zo gemakkelijk meer af; men is minder flexibel om zich aan de nieuwe partner aan te passen²¹. Bovendien ontstaan vaak wrijvingen en ruzies over de kinderen uit de vorige huwelijken²². In de verzamelde scheidings- en verbrekingsdossiers is niet systematisch genoteerd of één van de echtelingen casu quo beiden al eerder gehuwd waren. Enkel toevalligerwijs wordt die informatie soms verstrekt, zodat niet kan uitgemaakt worden in hoeveel van de 119 gevallen het om tweede, derde of vierde huwelijken gaat. Alleen kan met zekerheid gesteld worden dat er bij die 119 koppels minstens 19 zijn waarvan één partner of beiden al één of meer huwelijken achter de rug heeft of hebben. Slechts voor één, mogelijk twee van die 19 voorbeelden is vast te stellen dat de echtelijke moeilijkheden o.m. te maken hebben met de kinderen uit een vorige echtverbintenis. Maaiken Bauwens en Pieter Caluwaert uit Varsenare, die in 1635-36 op initiatief van de vrouw vòòr de officiaal verschijnen, zijn 10 of 11 jaar gehuwd. Naast verscheidene kinderen uit het vorige huwelijk van Maaiken is er van hun vier gezamenlijke kinderen nog maar één in leven. De vrouw wenst te scheiden, omdat haar echtgenoot aan de drank is en, waarschijnlijk onder invloed, haar slaat en verwondt. De man geeft alleen toe dat er regelmatig ruzies zijn, maar hij schuift de verantwoordelijkheid daarvoor volledig af op zijn wederhelft en op zijn stiefkinderen. Maaiken is volgens hem "zeere onverdraghelick daghelicx kyvende ende batementende". Bovendien bevoordeligt zij voortdurend haar "voorkynderen" t.o.v. hemzelf en hun gezamenlijk kind. Die "voorkynderen" zijn in Pieters ogen trouwens, samen met de broer van zijn vrouw, de aanstokers van het proces²³.

21. L. KNAPPERT, *Verloving en huwelijk in vroeger dagen*, Amsterdam, 1914, p. 183; D. HAKS, *o.c.*, p. 194.

22. A. LOTTIN e.a., *o.c.*, p. 116; J. DE BROUWER, *o.c.*, dl. I, p. 139.

23. Bijl., nr. 52. In een Gistels gezin geven, volgens de betrokken vrouw, ruzies rond een "bastaerden zone" van de man ca. 1630-31 aanleiding tot slagen en verwondingen. De man spreekt evenwel van zijn "voorkyndt" (bijl., nrs. 39 en 44).

De duur van het huwelijk is voor 65 paren bekend. Gemiddeld zijn zij net geen 5,5 jaar bijeen. Er zijn daaronder zowel gehuwden die al na enkele maanden niet meer van mekaar willen weten als koppels, die net niet aan hun zilveren jubileum toe zijn wanneer zij vòòr de officiaal verschijnen. Bijna 1/3 van de 65 paren (19 koppels of 29,23%) is 1 jaar of minder getrouwd. Tweede of volgende huwelijken waar de klad in zit hebben doorgaans opmerkelijk kort geduurd. De 16 tweede of derde huwelijken waarvan de duur geweten is, halen op vier na niet het gemiddelde van 5,5 jaar²⁴. Is het zo dat wie jong huwt meer kans maakt op een desillusie die in een aanvraag tot scheiding of verbreking uitmondt? De bronnen zijn te zwijgzaam om die vraag te kunnen beantwoorden. Hoogstens kan vastgesteld worden dat minstens 14 vrouwen en 9 mannen gehuwd zijn op een ouderdom die beneden de gemiddelde huwelijksleeftijd in die periode ligt. Voor vrouwen is dit gemiddelde 26 à 27 jaar, voor mannen 27 à 28 jaar²⁵.

Dat een groot leeftijdsverschil soms ook voor ondraaglijke spanningen zorgt bewijst b.v. de scheidingsaanvraag die het 25-jarige Adriaanken Mettelin uit St.-Pieters-op-de-Dijk indient na amper negen of tien weken huwelijk met de 62-jarige Lenaart Neyts. Hun wittebroodsweken zijn in "grootte questie ende differentie" verlopen en ze hebben in die tijd niet opgehouden elkaar te beledigen. De "stinkenden asme" van haar man doet Adriaanken vrezen dat zij daar "eenighe jnfectie" zal aan overhouden. Bovendien beweert zij nog dat Lenaart geen goeie katholiek is. Meer bepaald vertelt zij de officiaal "dat hy is gheckende als men van Godt is sprekende ende namelic zondaghe den tienden novembre laestleden, als wanneer zy heescheeghe wilde ter kercke gaen omme messe te hooren, zeyde [den verweerdere]: 'Wat wil ghy messe hooren, ten is gheen zonde [indien ge niet gaat].' Waerop zy zegghende: 'Tis doodelycke zonde', zeyde: 'De papen maken ons also vervaert.'" In zijn antwoord deelt de man in kwestie mee dat hij sinds het trouwfeest ziek is geweest. En hij moet bekennen dat hij daardoor een "quade ruecke

24. Vergelijk D.HAKS, *o.c.*, p. 194-5.

25. Over de gemiddelde huwelijksleeftijd: C. VANDENBROEKE, *Karakteristieken van het huwelijks- en voortplantingspatroon. Vlaanderen en Brabant, 17e-19e eeuw*. — *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 2 (1976), vnl. p. 111, 118 en 141; ID., *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, 2e druk, Beveren-Nijmegen, 1982, p. 77.

inden mond” gekregen heeft. Hij voegt er evenwel aan toe dat dit ondertussen “ghebetert is”. De beschuldiging van heterodoxie doet hij af als larie en apekool, “midts hy van dese ziekte noch te biechte gheweest heeft”. Hij wenst dan ook dat zijn vrouw, die hem blijkbaar verlaten heeft, “zal thuis commen ende voorts doen ghelyck een vrouwe behoort te doene”. Adriaanken heeft daar evenwel geen oren naar. Zij blijft er bij dat zij door de onwelriekende adem van Lenaart groot gevaar loopt “van zware onghesontheyt te berapen”. Volgens haar is dat niet te verhelpen: “commende zulcx vut een vervu[i]lde ofte rottighe maghe, incurable. Bovendien houdt zij ook de beschuldiging staande dat Lenaart een kerkenvriendelijke geus is. Door bij hem te blijven riskeert zij “jnfectie zoo vanden lichame als van hare ziele”. Het oordeel van de officiaal is niet bewaard. Men kan alleen vermoeden dat hij in de verzochte scheiding heeft toegestemd, maar misschien slechts voor een vooraf bepaalde termijn. Feit is alleszins dat Adriaanken en Lenaert ongeveer een jaar later, op initiatief van deze laatste, die in alle opzichten beterschap belooft, de vredespijp roken en weer gaan samenwonen²⁶. Onder de weinige andere gevallen waarvoor de huwelijksleeftijd van beide partners gekend is, zijn er nog drie waarbij een leeftijdsverschil van meer dan tien jaar kan worden vastgesteld. Bij elk van die drie koppels is het de man die aanzienlijk jonger is²⁷.

Motieven en oorzaken

Niet het minst interessant zijn de omstandigheden en de motieven die in de scheidingsaanvraag naar voor worden geschoven. Dat gebeurt alleen wanneer slechts één van de partijen om scheiding of verbreking verzoekt. Wanneer beide echtgenoten dit samen doen wordt daarvan geen notitie genomen, omdat er ook geen echt proces gevoerd wordt. Hoger is er al op gewezen dat men zich bij het uiteenzetten daarvan vooral toespitst op die zaken die de rechter het meest kunnen overtuigen omdat zij in het kerkelijk recht als ge-

26. Bijl., nr. 8. I.v.m. de vrees een ziekte op te doen uit de onwelriekende adem van een ander, vergelijk A. CORBIN, *Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk*, uit het Frans vert. door K. Van Dorsseleer e.a., Nijmegen, 1986, vnl. p. 71.

27. Bijl., nrs. 41, 45 en 50. Eén of andere vorm van volksgericht of ketelmuziek (in het Frans “charivari”, in het Engels “skimmington”) n.a.v. dergelijke door de (traditionele) volkscultuur niet erg passend geachte huwelijken, wordt in de bronnen nergens vermeld.

gronde redenen tot scheiding of ongeldigverklaring beschouwd worden. Bijna altijd heeft de eisende partij op meer dan één punt te klagen over de partner. Uit praktische overwegingen worden de verschillende motieven hier even uit elkaar gehaald en op zichzelf nader bekeken, los van de complexe verwevenheid met andere factoren. De door het canoniek recht als scheidingsgrond erkende categorie van de wrede behandeling en mishandeling is verweg de meest gehoorde klacht. In 61 dossiers is sprake van voortdurende ruzies, woede-uitbarstingen, verwijten, beledigingen, (doods)bedreigingen en treiterijen als het ontzeggen van geld, voedsel of toegang tot het huis of tot het echtelijke bed. Zevenenveertig verzoeken maken uitdrukkelijk melding van fysiek geweld, zoals slaan, schoppen, mishandelen en verwonden. In bijna alle gevallen is het de man die zijn partner op die manier kwelt. De vrouw is meestal het slachtoffer, zeker als er slaande argumenten gebruikt worden. Het zgn. zwakke geslacht zou, althans volgens het moeilijk te evalueren getuigenis van enkele mannen die zelf van slagen en verwondingen beschuldigd worden, soms wel 'ns met een huiselijk voorwerp, zoals een strijkijzer of een nachtemmer, naar hun echtgenoot werpen. Maar dat zijn duidelijk uitzonderingen. Wanneer het bij woorden blijft, is zij vaak ook niet op haar mondje gevallen, maar ook dan is de man doorgaans toch de meest agressieve partij.

Hetzelfde stelt men vast m.b.t. een tweede door de kerk aanvaarde scheidingsgrond, met name overspel. Die beschuldiging duikt in 34 dossiers op. Negen keer wordt daarbij nog aangestipt dat de overspelige er een geslachtsziekte heeft aan over gehouden, waarmee in enkele gevallen ook de huwelijkspartner besmet is geworden. In 31 van de 34 gevallen is het de man die in bordelen of met de meid vreemd is gegaan. De 11 klachten over ketterij of minstens over spotten met de godsdienst, over het niet naleven van de kerkelijke voorschriften of over geweldig vloeken en zweren, betreffen op één na ook allemaal mannen. Heterodoxie is in de ogen van de kerkelijke overheid eveneens een gerechtvaardigde reden tot scheiding.

Deze gegevens over verbaal en fysiek geweld, over huwelijksontrouw en over (verdenkingen van) ketterij, de enige drie door de kerk aanvaarde scheidingsgronden die in de bewaarde dossiers ter sprake komen, laten al vermoeden welke partner vooral het initiatief neemt tot een scheidingsaanvraag. Zo'n aanvraag is de laatste redplank, de enige uitweg voor de onderliggende partij. In minstens 84 van de 119 verzoeken tot scheiding of tot ongeldigverklaring

(69,74%) is dat de vrouw²⁸. Vaak heeft zij al een lange lijdensweg achter de rug en beoefent zij al jaren de door moralisten bij huwelijksprikelen vooral aan de vrouwen aangeprezen deugden van geduld en berusting²⁹.

Speciaal door hun brute geweld demonstrenen een aantal mannen op een ook voor een aantal tijdgenoten schokkende wijze een arrogant misprijzen voor hun levensgezellin. Blauwe ogen worden regelmatig genoemd en sommige vrouwen kunnen er zelfs nog één aan de officiaal tonen³⁰. Dat is evenwel nog maar klein bier. Er zijn ter zake straffere dingen opgetekend in sommige dossiers. Anthonette Verclytte, echtgenote van de Uitkerkse brouwer en herbergier Abel Brocquet, is door haar man "met eene tanghe" bewerkt. Ongeveer een week na de feiten komt zij de officiaal vertellen dat vooral haar linkerarm daardoor gekneusd is. Haar man heeft die arm "met sulck een vehementie" geraakt, "dat den selve harme [= arm] is geweest vut het let [= lid] ende noch ieghenwoordelicx seer geswoellen, sulcx dat sij daer van noch daeghelicx wort gecureert binnen deser stede van Brugghe"³¹. Maeyken Bauwens uit Varsenare vertelt eind 1635 aan de officiaal o.m. hoe haar man ooit smeed "met een eerde teele up haer rechter handt dat die vermynct is". Een goede week voor ze bij de geestelijke rechter komt heeft hij haar nog ernstig aan het hoofd verwond met een mestvork of een tuinhark. Ook zij moet nog dagelijks daarvoor verzorgd worden³².

28. We rekenen er hier ook de 11 verzoeken tot ongeldigverklaring bij omdat in de meeste ervan minstens een scheiding wordt bepleit, voor het geval de officiaal het huwelijk niet wil ontbinden. Meestal zijn ook wrede behandeling en/of fysieke mishandeling daarbij als motivatie opgegeven.

Naast de 84 verzoeken van vrouwen zijn er amper 17 van mannen. Verder zijn er nog 14 die uitgaan van beiden samen en vier waarvan niet duidelijk is wie eigenlijk het initiatief genomen heeft.

29. Daarover D. HAKS, *o.c.*, p. 176. Vergelijk de als blauw- en schoolboekverhaal uitgegeven vertelling van Griseldis de zachtmoedige (o.a. in *De vrouwen-pearle*, Antwerpen, M. Verdussen, 1621), waarvan o.m. R. MUCHEMBLED, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècle)*. Essai, Parijs, 1978, p. 357, stelt dat het verhaal de quasi onvoorwaardelijke onderwerping van de vrouw aan haar man leert en verheerlijkt.

30. B.v. bijl., nr. 65, rekwest van de eiseres, 16 febr. 1644: "(...), zo zy noch heeft een blauwe ooghe ten desen ghe-toont ende ghesien"; nr. 52; nr. 93.

31. NKA. 595 B, b. 1, rekwest van de eiseres, 17 jan. 1673 (bijl., nr. 87).

32. NKA. 590, b. 43, zelfde document, 29 dec. 1635 (bijl., nr. 52).

De Bruggeling Lauwereyns De Scheppere zou zijn wederhelft Maeijken Maertens “bynaer totter doot toe gheslaghen” hebben en “alle haer hair vuytten hoofde ghetrocken” hebben, zodat “sy daer van den tydt van drye weken ende bet sieck” geweest is “ende te bedde heeft moeten ligghen”³³. Het bijna-dood-slaan waarvan hier gewag wordt gemaakt lijkt meer voor te komen en soms zelfs mag de uitdrukking vermoedelijk tamelijk letterlijk genomen worden. Zo komt Pieter Bouuaert, pensionaris en griffier in criminele zaken van het Brugse Vrije, in naam van het schepencollege, in 1687 aan de bisschop vragen om het lijk van de vrouw van de koster van Bekegem te mogen opgraven. De schoppen die de koster zijn vrouw kort tevoren had toegediend zouden namelijk niet weinig hebben bijgedragen tot haar dood. Vandaar dat men een lijkschouwing wenst te verrichten, wat de bisschop toestaat³⁴.

Men kan zich natuurlijk afvragen in hoever sommige van die verhalen door de slachtoffers niet ferm aangedikt worden, ook al kunnen sommigen er nog de littekens van tonen of op chirurgijskosten wijzen. Voor de officiaal zijn *Wahrheit en Dichtung* vaak bijzonder moeilijk uit elkaar te rafelen, temeer omdat de meeste mannen zulke beschuldigingen als onzin van de hand wijzen of minstens minimaliseren of ze zelfs gewoon aan de aanklagende partij toedichten i.p.v. aan zichzelf³⁵. Cathelijne Libbe beticht haar man in 1668 van “daegelicx dronckenschap” en van het feit dat hij haar regelmatig aframmelt, “op sulcke maniere dat sy menichmael ghenootsaecht is gheweest daervan publycquelick de wonden te draeghen”. Deze heeft evenwel zijn antwoord klaar. Als zijn vrouw al “somwylen eenighe blaeuwe plecken ofte lyckteeckens” gehad heeft, dan komt dit “doordien sy haer daeghelicx soo verghetende jn den dranc, diversche stonden jnde gripfen ende op de straete ghevallen hebbende onmachtich, by andere thuus es moeten worden ghebroght”³⁶. Catharina Van Halewijn beweert dat haar echtgenoot “haer ten diversche stonde heeft ghesleeghen ende ghe[s]tampt ghelick eenen hondt”. De beschuldigde heeft evenwel een enigszins andere versie. Terwijl hij in bed lag heeft zijn vrouw hem met “eenen ijser pot”,

33. NKA. 591 A, b. 6, zelfde document, 24 okt. 1640 (bijl., nr. 58). Nog andere ‘erge’ gevallen van vrouwenmishandeling in de dossiers van de nrs. 61 en 66 uit de bijl.

34. AE., 41, f. 344r, 14 febr. 1687.

35. Vergelijk A. LOTTIN e.a., *o.c.*, p.123-5.

36. Betreft nr. 80 in bijl.

mogelijk een nachtemmer, bekogeld. Daarom is hij opgestaan en heeft hij zijn eega "een schip ofte twee in haer gat ghegeven"³⁷.

Zulke voorbeelden mogen ons er evenwel niet toe verleiden om alle verhalen over vrouwen mishandeling als sterk overdreven te beschouwen. Het hoger aangehaalde verzoek tot lijkschouwing wijst eerder op het tegendeel. 'Onverdacht' en door verschillende getuigen bevestigd is b.v. ook de lijdensweg van Aalken, echtgenote van Gheleyn Dooghe uit St.-Laureins. Dit geval is des te 'interessanter' omdat het niets met een aanvraag tot scheiding te maken heeft en illustreert dat sommige vrouwen van hun man nogal wat klappen verdragen zonder hem voor de rechter te dagen of zelfs maar bij iemand daarover hun beklag te doen. Waarom is niet geweten, maar feit is dat Dooghe met zijn vrouw nogal de vloer aanveegt en zich daar nog op beroemt ook, ondanks pogingen van verscheidene bureu om hem tot een vrediger huiselijk leven te bewegen. Op "Marije Magdaleenendach" (2 juli) van het jaar 1633 takelt hij zijn vrouw zo erg toe dat, wanneer zij enkele maanden later sterft, de baljuw van Maldegem-ambacht hem voor de vierschaar van dat ambacht daagt. De beschuldiging luidt dat hij zijn vrouw zodanig ervan langs heeft gegeven "dat de selve slaeghen zouden hebben ghecauseert haere doot".

Wat is er precies gebeurd? Met een stok heeft hij zijn vrouw afgetroefd alsof "hij hadde gheslegghen up een trommel", tot die stok in tweeën brak. De splinters van die brekende stok hebben klaarblijkelijk de rechterhand van Aalken ernstig gekwetst. Uit nieuwsgierigheid en misschien ook wel uit bezorgdheid ging Jan Thiers, een naaste gebuur, direct na het incident een kijkje nemen bij de Dooghes. Aangezien Gheleyn naar buiten was gegaan, trof hij het bont en blauw geslagen Aalken alleen. Die toonde hem "een zenuwe die in haer handt, ghebroken synde, vutstack, dewelcke zy met een schare afsneedt". Op Thiers' vraag hoe ze aan die verwonding gekomen was, antwoordde zij merkwaardig genoeg dit niet te weten. Thiers meende evenwel dat er weinig twijfel over bestond dat die kwetsuur veroorzaakt was "door de splenterynghen van den stock daer zy mede gheslegghen hadde gheweest". Later op de dag, toen Thiers nog 'ns langskwam, zag hij "dat het voornoemde Haelken haer handt was nemende ende hernemende van pyne (zoo hy presumeert), zonder de zelve stille te connen houden". Pas twee dagen daarna trekt

37. Betreft nr. 109 in bijl.

Aalken met de al etterende wonde naar een chirurgijn. Ook aan die wil zij niets kwijt over de oorzaak van die kwetsuur. Drie weken lang lijdt zij aan een "grootte cortse", vermoedelijk als gevolg van die verettering. Nadien verbetert zowel haar algemene toestand als haar hand. Maar dan krijgt zij een gezwel in de knie. Daarmee zal zij blijven sukkelen tot zij een drietal maanden later sterft. Op haar ziekbed vertrouwt zij meer dan één bezoeker, ook de pastoor, toe dat zij niet wil dat haar man de schuld krijgt voor haar ziekte en naderende dood. Die "schande", zoals zij het zelf noemt, wil zij haar allesbehalve tedere echtgenoot ondanks alles besparen³⁸.

Dit en soortgelijke verhalen over de wrede behandeling van vrouwen door hun echtgenoot hebben vermoedelijk niet alleen te maken met de sadistische neigingen of opvliegende natuur of drankverslaafdheid van sommige mannen. Het zijn ten dele ook slechts uitwassen van een al oude (mannen)mentaliteit die de maritale macht net niet als iets absoluuts en onaantastbaars beschouwt. Die van machismo en patriarchaat doordrenkte kijk op het gezinsleven kent de man een tuchtigingsrecht toe, niet alleen over de kinderen maar ook over de aan hem ondergeschikte vrouw³⁹. Van deze mentaliteit getuigt b.v. Klaas ("Clais") Verstraete uit Koekelare, wanneer hij in 1654 door de deken van Gistel ondervraagd wordt omdat zijn vrouw van hem wil scheiden, o.m. wegens zijn nooit aflatende hardhandigheid tegenover haar. Hij geeft toe in de zes jaar van hun huwelijk zijn vrouw regelmatig een pak slaag te hebben gegeven. Hautain voegt hij eraan toe dit gedaan te hebben "omme redenen hem daer-toe moverende". Hij acht zijn handelwijze duidelijk verheven boven alle inmenging van derden⁴⁰. Dat de man de voornaamste kostwinner is draagt er ongetwijfeld toe bij dat hij zichzelf de onaantastbare heer en meester van het gezin voelt. Dit toont b.v. de reactie van Pieter Lenaerts uit Meetkerke die door zijn pastoor berispt wordt,

38. NKA. 584, b. 8. De zaak komt bij de officiaal terecht omdat Dooghe door de baljuw van het ambacht Maldegem gearresteerd wordt op een gewijde plaats, vermoedelijk het kerkhof van St.-Laureins. Een kwestie dus van asielrecht. Vier Brugse medici, dokters en chirurgijns, komen na een lijkshouwing tot de conclusie dat Aalkens dood zeker niet alleen het gevolg is van mishandeling.

39. Er dient wel aan toegevoegd dat dit recht in de 17de eeuw onder juristen en moralisten al een zeer controversieel punt is. Zie D. HAKS, *o.c.*, p. 10-1 en 153-4; ook nog L. KNAPPERT, *o.c.*, p. 193-4.

40. Betreft nr. 68 in bijl.; vergelijk nr. 64 in bijl.: op de beschuldiging dat hij zijn vrouw vaak slaat antwoordt de verweerder dat, indien hij zijn echtgenote soms "eenen clicker" gegeven heeft, hij dit gedaan heeft omdat zij daartoe aanleiding had gegeven.

omdat hij, een beetje beschonken, zijn vrouw in het openbaar heeft geslagen. Lenaerts antwoordt nogal kruimig: "Myn wyf en gaet u niet aen, oft gheeft haer ende het kint de cost"⁴¹. Dat het tuchtigingsrecht de man geen *carte blanche* geeft om zijn vrouw wreed-aardig af te rossen, durven sommigen in de praktijk blijkbaar wel eens vergeten.

Al de bovenstaande gegevens die de ondergeschikte positie van het zgn. zwakke geslacht nogal in de verf zetten, mogen niet doen vergeten dat er ook uitzonderingen zijn op de regel. Er is een kleine, moeilijk in cijfers te vatten minderheid van vrouwen die de broek dragen, hun man tiranniseren en/of aan allerlei fatsoensnormen hun kont veggen. In enkele van de 17 verzamelde gevallen waarin de man om een scheiding verzoekt gaat het om dergelijke 'helse wijven', die de wereld — in de ogen van de meesten — op hun kop zetten. Twee voorbeelden mogen volstaan. Maria Van Lantschot uit de Brugse O.-L.-Vrouwparochie is 13 of 14 jaar gehuwd, wanneer haar man, Cornelis Roelof, haar pesterijen in 1628 definitief beu is. Van meetaf aan heeft Maria haar echtgenoot niet behandeld zoals het hoort. Dagelijks slingert zij hem koosnaampjes naar het hoofd als "ghy bougghere, ghy schelme, ghy moordenaere, ghy dief". Zij verhindert hem soms om te eten of wenst hem bij de maaltijd: "Ic wilde wel dat ghy een brocke regael in u vleesch stact". Bovendien beschikt zij over de gemeenschappelijke goederen zonder dat haar man daarbij een vinger in de pap heeft. In 1661 beweert Jean-Baptiste Van Beughem uit Oostende dat zijn vrouw zich onhebbelijk en onfatsoenlijk gedraagt en "haer daeghelicx van smerghens tot savens is vergetende inden gebrande wyn", en "dat sy, droncke wesende, sonder eenighe redenen den heerschere [sic] inde locht vliecht [sic], groot getier maeckt, syn goet op straeite smyt, met groot scandael van de geheele stadt". Kleren, tin, lijnwaad en juwelen draagt zij het huis uit, klaarblijkelijk om haar drankschulden af te lossen. Herhaalde vermaningen vanwege de pastoor heeft zij volkomen in de wind geslagen⁴².

41. NKA. 583 A, b. 81, prom. c. P. Lenaerts (1628).

42. Resp. nrs. 38 en 75 van de bijl. Andere voorbeelden: bijl., nrs. 12, 32, 45 en 77. Mogelijk ook nrs. 23, 54 en 59. Vergelijk i.v.m. de "unruly woman" N. DAVIS, *Society and culture in early modern France. Eight essays*, Londen, 1975, p. 129-50; G. Quaipe, *Wanton wenches and wayward wives. Peasants and illicit sex in early seventeenth century England*, Londen, 1979, p. 156-8. Opmerkenswaardig is misschien wel nog dat in geen enkel voorbeeld sprake is van ernstige verwondingen, door een vrouw toegebracht aan de man, terwijl het omgekeerde, zoals hoger gebleken is, wel af en toe voorkomt.

De scheidings- en ontbindingsaanvragen leren verder nog één en ander over de oorzaken van huiselijke twisten. Men mag aannemen dat deze oorzaken soms of misschien zelfs dikwijls minstens even zwaar doorwegen bij de beslissing om naar de rechter te stappen als het krakeel en de eventuele mishandelingen die er het gevolg van zijn. Maar omdat het feiten en omstandigheden zijn die op zich door de kerk niet als scheidings- of ontbindingsgrond beschouwd worden, blijven zij in de verzoeken vaak wat op de achtergrond. Hoewel slechts zelden als zodanig genoemd, mag men aannemen dat heel wat wrijvingen tussen gehuwden het gevolg zijn van moeilijk te verzoenen karakters. Men spreekt in dit verband van "de diversiteit van humeuren", van het "vrempt humeur" van de ander of van het feit dat de partners "gheheel contrarie van humeur" zijn⁴³. Daarnaast en vermoedelijk in nog belangrijker mate zijn het vooral financiële gevoeligheden en drankzucht, die trouwens vaak in één adem vernoemd worden, die de huiselijke vrede en het huwelijksgeeluk lijken te bederven. Niet minder dan 45 dossiers van de 101 waarvoor iets over de motieven en omstandigheden bekend is, gewagen van ernstige problemen rond geld en goed. Meer concreet gaat het daarbij om de verkwisting van het gemeenschappelijk bezit en het maken van schulden, om schulden 'meegebracht' uit een vorig huwelijk, om de ontvreemding van het bezit van de eiser(es) door de andere partij, b.v. door één en ander te verkopen zonder overleg. Enkel en uitsluitend de klacht dat hun man of vrouw hen niet de minste inspraak gunt in het beheer van de gemeenschappelijke goederen of dat zij het niet eens raken over de besteding van hun geld. Twee vrouwen betreuren dat hun man nalatig is in zijn plicht om de kost te verdienen. In hoever dit inderdaad aan die mannen zelf ligt is niet uit te maken. Mogelijk zijn zij het slachtoffer van werkloosheid of armoede⁴⁴. Een echtpaar, vermoedelijk uit Jabbeke, dat in 1657 van de officiaal de toestemming krijgt om van tafel en bed te scheiden heeft, naast het feit dat hun karakters niet te verzoee-

43. Bijl., resp. nrs. 59, 74 en 110.

44. M. CLOET, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*, Leuven, 1968, p. 442, signaleert een viertal koppels uit de dekenij Tielt die uit pure armoede uit elkaar gaan. Financiële overwegingen zoals de vrees voor droog brood of de grote schuldenlast zijn ook redenen voor het verbreken van de ondertrouw. Zie bv. NKA. 590, b. 25, Tanneken Kesterman c. Jacques Beroen, Brugge (1635); *ibid.*, b. 33, Betken De Bouvere (alias Bouvers) c. Roelant de Zittere, Assebroek en Maldegem (1635). Zie ook bijl., nrs. 64 en 74.

nen zijn, nog als argument aangevoerd dat zij “niet bequame [zijn] om tsamen den cost te winnen, ende oversulcx vreesende te komen tot aermoede ende eyndelinghe totte eeuwigher verdommenisse”⁴⁵. Eén man beschuldigt zijn aan de drank verslaafde echtgenote ervan het huishouden en de zorg voor hun vijf kinderen hopeloos te verwaarlozen⁴⁶.

Wat de verspilling van het gezinsinkomen betreft, dat gebeurt vooral door de man, in herbergen en bordelen. Meteen brengt ons dat bij een andere belangrijke verstoorder van het echtelijk geluk, met name Bacchus. Dertig aanvragen tot scheiding (of ontbinding) wijzen uitdrukkelijk op de drankzucht van de partner. Ook door moralisten wordt herhaaldelijk gewaarschuwd voor de ravage die verslaafdheid aan de drank in het gezinsleven kan aanrichten. Zo vertelt b.v. Filip Jogherycx, pastoor in Koolkerke, bij Brugge, tot lering en vermaak, over een onverbeterlijke herbergpilaar

*“Die al te veel hiel van sijn keel,
En al te luttel van sijn vrouw,
en nog veel min van sijne trauw,
En t’elcken dagh al sijn ghewin,
Flux speelde met een glaesken in.
(...)*

*En als dees man op t’meeste lough
By het gheselschap in den krough,
En als hy bolde langhst de baen,
En daer schier kraeyde als een haen,
Door dien hy ‘t alles had verteert,
Soo hiel de vrouw een kouden eert,
En sat en kreet in haeren noodt,
Want sy was dickwils sonder broodt,
En sonder gheldt en sonder smout,
En schier half nackt, en sonder hout”.*

45. Bijl., nr. 74. (Bemerk de wel erg negatieve appreciatie van armoede — als voerend naar de hel — door het koppel of de procureur die het geholpen heeft bij het opstellen van het rekwest).

46. Bijl., nr. 12.

47. Ph. JONGHERYCX, *Kint-baerenden man in dicht beschreven*, Brugge, J. Beer-naerts, 1698, p. 6-7. Vergelijk o.a. ID., *o.c.*, p. 10 en 12; L. DE VOS, *Alle de wercken van Lambertus Vossius (...)*, Brugge, weduwe en erfgenamen van J. Clou-wet, 1679, p. 181-2.

Het spreekt voor zich dat de alcohol ook verantwoordelijk is voor heel wat verbaal en fysiek geweld in de huiskring.

Naast moeilijk te overbruggen karaktersverschillen en de vaak verweven financiële perikelen en drankproblemen — probleemdrinkers maken een put in het gezinsbudget en komen zo in een vicieuze cirkel terecht — zijn er ongetwijfeld nog andere redenen waarom het tussen gehuwden niet klikt. Een vijftal keren wordt b.v. nog geklaagd over een stinkende adem. In één geval, het betreft een echtpaar uit Gits in 1642, is dit euvel zelfs het enige argument waarmee een man na vier maanden huwelijk al van zijn vrouw af wil⁴⁸. Zoals hoger al gebleken is vreest men dat een 'slechte adem' drager is van ziektekiemen. In zo'n geval, en in andere, speelt mogelijk ook nog mee dat men niet tot een bevredigende seksuele relatie komt. Maar dat lijkt men niet zo makkelijk open en bloot te leggen voor de officiaal, temeer aangezien die zich daardoor toch niet zal laten overtuigen, maar integendeel de zucht naar zinnelijk genot niet zal weten te appreciëren⁴⁹. Dat ligt wel anders wanneer impotentie of onvruchtbaarheid het huwelijk kinderloos houden. Daarin ziet de kerk officieel immers een reden tot ongeldigverklaring van het huwelijk. Naast één geval van onvruchtbaarheid van de man zijn er zeven aanvragen tot ongeldigverklaring of minstens tot scheiding, waarin sprake is van impotentie. Slechts in drie van de acht voorbeelden is onvruchtbaarheid of impotentie het enige motief. De vijf overige dossiers bevatten ook nog andere klachten en argumenten, zoals mishandeling en onenigheden i.v.m. materiële zaken. In die gevallen wordt, op één uitzondering na, van meetaf aan duidelijk gemaakt dat de eiseres een scheiding van tafel en bed wenst, indien niet wordt overgegaan tot de nietigverklaring van het huwelijk. Blijkbaar is impotentie in dergelijke gevallen niet direct het hoofdprobleem.

Na deze korte uitweiding dient nog gewezen op een ander, regelmatig aangevoerd motief voor scheiding dat, zoals een onwelriekende adem, in theorie door de kerk niet als zodanig erkend wordt. Negen mensen verwijten hun partner dat die hen voor kortere of langere tijd in de steek gelaten heeft of nog bij hen weg is.

48. Bijl., nr. 62. Zie ook J. D[E] S[MET], *Een aanvraag tot echtscheiding* [bedoeld is scheiding van tafel en bed] in 1642, - *Biekorf*, 48 (1947), p. 187-9.

49. Vergelijk A. LOTTIN e.a. o.c., vooral p. 166.

Getuigen en bemiddelaars bij huwelijksperikelen

Privacy is een bijzonder schaars goed⁵⁰. Echtelijke spanningen en twisten gaan dan ook meestal niet onopgemerkt voorbij aan derden. In de eerste plaats zijn er natuurlijk de kinderen die vaak moeten toezien hoe vader en moeder elkaar het leven zuur maken. Indien zij al wat groter zijn kunnen zij b.v. zelfs hun vader proberen tegen te houden wanneer die zijn vrouw een pandoering wil geven⁵¹. Andere 'bevoorrechte' getuigen in dit opzicht zijn de dienstmeiden, die binnenshuis werken en wonen. Zelfs de meest intieme zaken blijven hen vaak niet verborgen, misschien ook wel omdat de meid de eerste is aan wie de verongelijkte vrouw haar verdriet kwijt kan. De Brugse jonkvrouw Lucia Sabina Cassetta kan b.v. aan de officiaal vertellen dat haar meid er nogal aanstoot aan nam toen Lucia door haar man het bed werd uitgejaagd, dadelijk na de huwelijksdaad⁵². Bij hoogoplopende ruzies ziet ook de "dienstmaerte" zich verplicht tussenbeide te komen, met het risico ook van de klappen te delen. Zo b.v. het al genoemde geval van de meedogenloze Gheleyn Dooghe uit St.-Laureins die op een zomerdag in 1633 zijn vrouw ernstig verwondt. Verscheidene buurtbewoners zien hoe de meid "met alle middelen poochde tzelve te beletten". Merkwaardig is wel dat geen enkele van die toekijkende burens zich mengt. Nadien gaat één van hen, zoals we zagen, wel langs de voordeur binnen om te zien hoe erg de vrouw toegetakeld was. Een andere buur dringt langs de achterdeur binnen om in de keuken van "de maerte" meer te vernemen. Die toont hem "haere schouder ende bloiten arm, die vul blauwe plecken metten selven stock ghesleghen was van den selven haeren meestre, van over zijn schouder, zoo zou besich was hem van achter vast te houden omme te beletten dat hij zij[n] huusvrauwe niet meer [sic] slaen en zoude"⁵³.

50. Een waardevolle, hoewel misschien onvolledige duiding van wat wij, vanuit ons hedendaags aanvoelen, als een gebrek aan *privacy* omschrijven, maar wat voor veel 17de-eeuwse mensen overwegend een pluspunt of een noodzaak is, bij R. MUCHEMBLED, *o.c.*, vnl. p. 50-1.

51. B.v. bijl., nr. 61.

52. Bijl., nr. 108, rekwest van de eiseres, 26 jan. 1683: "(...) et quod magis est, supplicansem emediate [sic] post actum conjugalem lecto expulerit, contra omnem decentiam et cum magno ancillae scandalo."

53. NKA. 584, b. 8, getuigenis van Franchoys Wittevronghel, "officier vanden ambochte van Maldeghem" uit St.-Laureins, 18 okt. 1633.

Zoals het zojuist aangehaalde geval al toont, komen luidruchtig gekibbel en slaande ruzies heel vaak ook de buren ter ore. Te meer omdat vrouwen voor hun hardhandige man meer dan eens op de loop moeten gaan of door hem buitengesloten worden. Zij vinden dan een toevlucht en zelfs onderdak voor de nacht bij één van de buren⁵⁴. Vanuit hun deur of venster of vanop de bank bij hun woning zien en horen buren trouwens vaak maar al te goed wat er zich in en om het huis van een aan haat en tweedracht ten prooi gevallen gezin afspeelt. Bij haar scheidingsaanvraag in 1641 vertelt b.v. het Brugse Maaiken Cornille hoe zij door haar man is mishandeld geworden, “slepde haer metten [h]aere ende haer slaende met stoccken zo dat dheeschege ghenootzact is gheweest aldus metten hanghenden [h]aere vuytten huuse te loopen, ten aziene ende groote verwonderinghe van de ghebeuren daerontrent”⁵⁵.

Zoals al gebleken is komen buren vaak niet rechtstreeks tussen wanneer ‘het stuift’. Dat betekent evenwel niet dat zij op andere momenten niet proberen te bemiddelen. I.v.m. Gheleyn Dooghe die zijn vrouw Aalken mishandelt, verklaart buurman Jan Thiers b.v. “dat zyne sdeposants huusvrauwe ende noch meer andere ten besten ghesproken hebben ten fyne hy Gheleyn met zyne huusvrauwe den paeijs soude maecken”⁵⁶. Ook “vrienden”, waarmee één enkele keer kennissen maar meestal naaste familieleden bedoeld worden, proberen soms om in onmin levende paren te verzoenen. Pieter de Corenbieter en Adriaanken Vanden Bussche uit Eeklo, zijn, vòòr de vrouw zich tot de officiaal richt, al drie keer op eigen houtje uit mekaar gegaan. Maar telkens zijn zij weer samen gaan wonen “door goet sprecken van hunne vrienden”⁵⁷.

54. Bijl., nrs. 24 (“(...), adeo ut actrix saepius extra domum fugere coacta fuerit et apud vicinos pernoctare”), 37 en 43; *NKA*. 584, b. 8 (i.v.m. Gheleyn Dooghe uit St.-Laureins), o.m. het getuigenis van Quijrijncken Vande Steene, 28 okt. 1633. Wanneer ouders of broers of zusters in de buurt wonen kan de gevluichte vrouw ook bij hen gastvrijheid vinden (bijl., eveneens nr. 37 en nrs. 46 en 79). Janneken Vander Gucht uit Brugge beweert in 1654 dat zij voor de dagelijkse bedreigingen van haar man “met een capmes ende een keelmes ende andere instrumenten” vaak het huis is moeten uit vluchten “ende somtyts onder den blaeuwen hemel moeten slapen” (bijl., nr. 70). Niet iedereen kan of wil dus bij buren of familie terecht.

55. Betreft nr. 60 van de bijl.

56. *NKA*. 584, b. 8, getuigenis van J. Thiers, 24 nov. 1633.

57. Bijl., nr. 66, aanklacht van de eiseres, 19 apr. 1644; ook nr. 58, verzoek van de eiseres, 24 okt. 1640.

Ten slotte wordt zeer dikwijls melding gemaakt van bemiddelingspogingen van paters en pastoors. Vermoedelijk is het meestal de biechtvader van één van beiden die hen probeert tot een vrediger huwelijksleven te brengen. Kapucijnen bewerken b.v. in 1629 de verzoening bij een echtpaar uit de Brugse St.-Salvatorsparochie, waarvan de man op overspel betrapt werd. Zij laten de man beterschap beloven. Daar komt echter niets van in huis, zodat het koppel anderhalf jaar later vòòr de officiaal belandt⁵⁸. De pastoor van Moe-re verklaart in 1655 dat hij een gehuwd paar uit zijn parochie meer dan eens maar tevergeefs tot meer echtelijke liefde heeft aangespoord en dat hij daartoe ook regulieren, waarschijnlijk paters die komen preken en biechthoren, heeft ingeschakeld⁵⁹.

Eén van de pastoors van de Brugse O.-L.-Vrouwkerk en de pastoor van de Brugse St.-Jacobskerk gaan in 1667 samen naar het huis van koopman Jacques De Smidt, in de nabijheid van laatstgenoemde kerk, "omme aldaer neder te legghen de verschillen, quivaigen ende schandalen tusschen partien opgheresen ende omme tusschen hemlieden pais te maeken". Sinds ongeveer 15 maanden is De Smidt gehuwd met "jonckvrauwe" Sandrijne (alias Alexandrine) Vande Vivere. Hij maakt haar dagelijks verwijten en slaat haar, omdat zij uit haar vorig huwelijk heel wat schulden zou meegebracht hebben, zonder dat De Smidt daar vooraf weet van had. De twee pastoors praten met De Smidt en spreken af om enkele dagen later opnieuw samen te komen "omme den pais mette heeschege te maecken ende omme aenden verweerder vuyjten staet van goede te bethonen dat zij meer goedt ten houwelicke hadde ghebrocht jn meuble als den verweerder door dheeschege hadde ghedebourseert jnt betaelen van haere schulden ende dat boven haer jmmeuble goederen"⁶⁰. Sommige priesters riskeren zich dus wel heel ver in hun verzoeningspogingen⁶¹.

Wanneer de officiaal in 1687 op hun beider verzoek de scheiding van tafel en bed uitspreekt tussen Simon De Beuf en Anthonette De

58. Bijl., nr. 43, rekwest van de eiseres, 8 febr. 1631: "(...) pace facta et emendatione vitae per reum promissa intercedentibus quibusdam patribus capucinis, (...)".

59. Bijl., nr. 72.

60. Bijl., nr. 79, getuigenis van Antoon Ameye, één van de pastoors van de O.-L.-Vrouwkerk in Brugge, 19 sept. 1667.

61. Mogelijk heeft één van de genoemde pastoors nauwe banden met de familie van de vrouw in kwestie.

Blonde uit Brugge, dan doet hij dat na vooraf o.m. hun pastoor te hebben gehoord, die hen meer dan eens heeft proberen te verzoenen⁶². Ook het feit dat sommige aanvragen tot scheiding vanwege beide echtelingen mede ondertekend zijn door hun pastoor wijst erop dat die al zonder resultaat heeft geprobeerd om de plooiën glad te strijken⁶³. De Bruggeling Maarten Vander Woude weigert begin 1682 zijn vrouw in huis binnen te laten, "niet jeghenstaende menichvuldighe vriendelycke versoucken, jae selfs de ghoone daernaes ghedaen bij den eerweerden pater Roose, religieus van t'ordre vanden H. Dominicus"⁶⁴. Wanneer het beter gesitueerden of voor-aanstaanden betreft, dan zijn er ook qua functie eerbiedwaardiger clerici betrokken bij de bemiddelingspogingen. Bij een minnelijke schikking op 19 februari 1674 tussen het Brugse echtpaar van Peene-Godefroid b.v. is de rector van het Brugse jezuïetencollege aanwezig⁶⁵.

In hoever de priesters succesvol zijn als consulenten en scheidsrechters bij huwelijksproblemen is niet uit te maken. De aangehaalde voorbeelden komen alle uit scheidingsdossiers en tonen dus enkel waar hun optreden faalt. Feit is alleszins dat de priesters ter zake nogal actief zijn. Hoogst waarschijnlijk beantwoordt hun optreden in dit verband aan de verwachtingen van de leken⁶⁶.

Zoals de hen ondergeschikte clerus proberen ook de bisschop en de officiaal bij probleemhuwelijken de brokken te lijmen. Wanneer hen een scheidingsaanvraag bereikt dan gaan zij uit principe altijd eerst na of er geen verzoening meer mogelijk is. Maar voor zover daarover gegevens bewaard zijn, lukt het hen slechts zelden om die verzoening ook effectief te verwezenlijken. De verzamelde bronnen bieden daarvan slechts acht voorbeelden. Dit eerder geringe succes laat zich natuurlijk verklaren door de bedenking dat hun pogingen doorgaans al vooraf zijn gegaan door gelijkaardige inspanningen vanwege familie en vrienden, burens of priesters. Het zijn alleen de

62. Bijl., nr. 110.

63. Bijl., nrs. 76, 89, 92, 101 en 104.

64. AE. 39, f. 30r, 10 jan. 1682 (bijl., nr. 107).

65. AE. 35, f. 55v-56r, 18 aug. 1675 (betreft nr. 88 en 93 in bijl.).

66. I.v.m. de invloed van de clerus, en niet in het minst de regulieren, als vertrouwenspersoon, raadsman en bemiddelaar, vergelijk, meer in het algemeen, J. ANDRIESSEN, *De jezuïeten en het samenhorigheidsbesef der Nederlanden, 1585-1648*, Antwerpen, 1975, p. 177-8.

'ergste' gevallen die vòòr de officiaal, en één enkele keer ook vòòr de bisschop, komen. Dat wordt nog bevestigd door de vaststelling dat maar eventjes zes van die acht door de officiaal (vijfmaal) of de bisschop (één keer) bewerkte verzoeningen niet lang standhouden. Die zes paren moeten uiteindelijk toch van tafel en bed gescheiden worden. Anderzijds zijn er ook een vijftal koppels die het enige tijd na een door de officiaal uitgesproken scheiding opnieuw met elkaar willen proberen. Twee daarvan zijn wat later evenwel aan een nieuwe scheiding toe.

Echtelijke verhoudingen

Verschillende van de in deze bijdrage verzamelde gegevens laten weinig twijfel bestaan omtrent het profiel van de doorsneepartnerrelatie. De man bekleedt in die verhouding doorgaans een duidelijk dominante positie. En dit ligt helemaal in de lijn van wat ook andere bronnen suggereren. Sommigen menen b.v. vast te stellen dat meisjes van jongsaf aan opgevoed worden tot onderdanigheid aan hun latere wederhelft⁶⁷. En spotteksten en dito prenten uit de 16de en 17de eeuw geven, evenals volkse ketelmuziekrituelen, graag af op vrouwen die de broek dragen en op pantoffelhelden. Samen met meer ernstige literatuur terzake leren zij dat bazige, heerszuchtige vrouwen ook een realiteit zijn. Maar nog meer laten zij veronderstellen dat de meeste vrouwen tegenover hun man in een sterk ondergeschikte positie gedrongen worden. Alleszins is het zo dat heel wat belerende opiniemakers – en dat zijn mannen – de vrouw absolute gehoorzaamheid tegenover haar echtgenoot aanpraten als Gods wil. Vaak wordt zij zelfs onomwonden aangespoord om ook de grillen en nukken van haar partner geduldig en lijdzaam te verdragen. Deze laatste van zijn kant heeft in de ogen van velen het recht om zijn levensgezellin niet enkel de les te spellen maar haar 'desnoods' ook lijfelijk te

67. Zie b.v. R. CASTELAIN, *Kinderen en hun opvoeding in de kasselrij Oudenaarde tijdens het Ancien Régime 1500-1800*, Oudenaarde, 1979, p. 125-34.

laten voelen wie de baas is⁶⁸. Dit maakt het heel begrijpelijk dat aanvragen tot scheiding van tafel en bed of tot ongeldigverklaring van het huwelijk overwegend van de vrouw, de zwakste partij, uitgaan.

In die zin vormt de kerkelijke hiërarchie en haar jurisdictie een toevlucht voor de ergste slachtoffers van de uitwassen van het patriarchaat. Maar naar alle waarschijnlijkheid van veel meer betekenis dan de kerkelijke rechtspraak zijn de dagelijkse inspanningen van clerici *in the field* om huwelijksschuitjes die dreigen te stranden op sleeptouw te nemen naar bevaarbare wateren. Ook familieleden, kennissen en burens kunnen die loodsfunctie op zich nemen of er een rol in spelen. De vrij gemakkelijke inmenging van derden wijst op een nogal 'open' relatiebeleving, waarbij een huwelijk niet louter als een intieme aangelegenheid tussen twee mensen wordt ervaren, maar evenzeer als een element van een groter samenlevingsgeheel.

Meteen zijn, doorheen de analyse van op de klippen gelopen huwelijken, twee wezenlijke kenmerken belicht van de 17de-eeuwse echtelijke verhoudingen: de stempel van het patriarchaat, met de ermee gepaard gaande 'onderdrukking' van de vrouw, en de 'open-en-blootambiance', waarbij voor het hedendaagse begrip *privacy* eerder weinig ruimte blijft.

68. N. DAVIS, *o.c.*, p. 129-50; M. INGRAM, *Ridings, rough music and mocking rhymes in early modern England*, - B. REAY (ed.), *Popular culture in seventeenth-century England*, Londen-Sidney, 1985, vnl. p. 166-71 en 175-7; M. DE MEYER, *Volksprenten in de Nederlanden 1400-1900*, Amsterdam-Antwerpen, 1970, p. 113 (en de 17de-eeuwse prenten afgebeeld op p. 122 en 123); A. V[IAENE], *De grauwe merrie is het beste paard*, - *Biekerf*, 58 (1957), p. 85-9 (met o.m. citaten uit de geschriften van de succesrijke, spraakmakende moraalridders Cats en Poirters, p. 88); D. HAKS, *o.c.*, o.m. p. 10-1, 153-4 en 176; M. THERRY, *De religieuze beleving bij de leken in het 17de-eeuwse bisdom Brugge (1609-1706)*, (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren*, jg. 50, nr. 128), Brussel, 1988, vnl. p. 79-81.

BIJLAGE: AANVRAGEN BIJ DE BRUGSE OFFICIALITEIT, VANWEGE EEN OF BEIDE PARTNERS, TOT SCHEIDING VAN TAFEL EN BED OF TOT ONGELDIG VERKLARING VAN HET HUWELIJK (1615-90)

BRON, JAAR PLAATS NAMEN (1)	INI- TIATIEF UIT- SPRAAK (2)	SOCIAAL MILIEU (beroep) (3)	HOEVEELSTE H. (V/M) H. LEEFTIJD (V/M) H. DUUR (4)	MOTIEVEN +OMSTANDIG- HEDEN aangevoerd door de eiser(es) (5)	VERZOENING na scheidingsaanvraag VERZOENING na scheiding HERHAALDE SCHEIDING (6)
1. NKA. 588, b. 50 (1615)	b				
Elisabeth Blicke Crispijn De Reulx	+				
2. NKA. 588, b. 4 (1615)	b				
Petronelle Baerts Joos Vander Linde	+				
3. NKA. 588, b. 13 (1620)	v			G (7) OG	
Brugge Petronelle Vanden Broucke	?		d 9 jaar		

Jan Moenaert						
4. NKA. 589 A, b. 29 (1623) Brugge Maria De Caluwe Jan Francisco de Soria (8)	v	+	d 1 jaar			
5. NKA. 588, b. 31 (1623) Brugge Adriane Vercuyt Ferdinand Vande Walle	v	- ? (9)	1 V 25 / M 24 jaar d 3 jaar	G H		V of VS
6. NKA. 588, b. 35 (1624) Brugge Arnoldina Van Ramsbeke Arnold Constant	v	?	1 V 17 jaar d 4 jaar	R G S D O		
7. NKA. 588, b. 36 (1624) Margareta Lataillant Richard Marckelier	v	?	1 V 23 jaar d 14 jaar	D O		
8. NKA. 588, b. 71 (1624) St.-Pieters-op-de-Dijk Adriaanken Meitelin Lenaart Neyts	v	+	h V niet 1e (10) 1 V 25 / M 62 jaar d 9 of 10 weken	R A H		VS na ca. 1 jaar, op initiatief van M
9. NKA. 589 A, b. 12 (1624)	v			R		V (volgens nr. 26,

Leffinge Joanna Part Jan Druet	-								
10. NKA. 588, b. 56 (1625) Jacquemijnken Delschot Jacques Moens	v	?		d 2 jaar		R			
11. NKA. 588, b. 70 (1625) Brugge Maria Vanden Bussche Everard Oudemarck (of Onde(r)marck)	m	?		1 M 21-22 / V 20 jaar d 5,5 maanden		NK		(11)	<i>infra</i>
12. NKA. 588, b. 48 (1625) Brugge Georgia Van Steerteghem Joos Cammelynck	m	?		1 M 21 jaar d 12 jaar		N D			
13. NKA. 588, b. 84 (1625) Brugge Catherine Vanden Berghe Adriaan Van Cotengijs	v	-			M: "clercq vanden am- bochte vande meulenaers"	O D R		v	
14. <i>ibidem</i> Brugge dezelfden als nr. 13	v	?			zie nr. 13	O D R		(12)	
15. NKA. 588, b. 81 (1625)	v					G			

Brugge Adriane Vercuyt Ferdinand Vande Walle	?		1 zie supra nr. 5 d 5 jaar	H (13)
16. NKA. 588, b. 86 (1625) Zwevezele Tanneken Volckerick Gillis Vanden Bussche	v	V: zuster van de pastoor van Zwevezele	h M niet 1e 1 V 20 jaar d 3 jaar	R G
17. NKA. 588, b. 51 (1625) Brugge Anna Brocquet Jan Hazensdorp	v		1 V 17-18 jaar d 2 jaar en 9 maanden	B V
18. NKA. 588, b. 62 (1625) Brugge Jacquemijne Gillis Adriaan Ramaert	v		h V 3e	R N
19. NKA. 588, b. 47 (1625) Zwevezele Joanna Coppeyn Joris Wyseman	+		d 1/2 jaar	S D
20. NKA. 588, b. 76 (1625-26) Brugge Catharina Van Maersele Antoon De France	v (14)	M: ambachtsman		G B
21. NKA. 583 A, b. 60	+		d 11 maanden	S B R G
	v			R

(1625-26) Brugge Louise Avegers (of Avegheer) Willem Schockaert	?	d 5 jaar	G S D O
22. NKA. 589 A, b. 26 (1626) Susanna De Bonte Jan De Venyn	v +		(15)
23. NKA. 589 A, b. 18 (1626) Brugge Maria De Westels (of Vestele) Georges Guinquet	m (16) +		O
24. NKA. 589 A, b. 9 (1626) Brugge Maria Synoens Georges Van Hooreweghe	v ?		V G S O R
25. NKA. 589 A, b. 2 (1626) Arnoldina Vermoere Michaël De Costere	v +	1 M 27 jaar d 3 maanden	R G B OV
26. NKA. 589 A, b. 12 (1626)	v		R

Westkerke (17) Joanna Part Jan Druet	+					G zie <i>supra</i> , nr. 9
27. NKA. 589 A, b. 19 (1626)* Leffinge Maalken Heindrycx Pieter Janssens	v		M: "rusticus"			H I R B K (18) S R G
28. NKA. 589 A, b. 31 (1626) Catharine Calmeyns Nicolaus Cardon	v			d 7 jaar		
29. NKA. 589 A, b. 37 (1627) Slijpe Catharina Verbeke Guilbert Lancstaes	v			1 V 33 jaar d 7 jaar		R G S D
30. NKA. 589 A, b. 58 en 61 (1627 en 1628) Hooglede Martynken De Clerck Jan Hasaert	v		V: bezit boerderij	h niet 1 e van M of V (19)		OG A (20)
31. NKA. 589 A, b. 46 (1628)* Leke Anna Van Hove François Zwanepoel jr.	v			d nog geen jaar		
	?			1 V 16 jaar d 8 maanden		I R S G

32. NKA. 589 A, b. 64 (1628) Rumbeke Catharina Stasen Stefaan Callere	m ?	1 M 18 jaar d 2 jaar	V O H
33. NKA. 589 A, b. 53 bis (1628) V niet bij name genoemd Willem Pharisen	v ?		R G
34. NKA. 589 A, b. 60 (1628) Snellegem Maria Fockeleyn Vincent Warnier	v ?	1 V 19 jaar d 1,5 maand	R
35. NKA. 589 B, b. 4 (1628) Gistel Francisca Berquier Jan Alexandre	v - ? (21)	1 V 36 jaar d 6 jaar	R G S D H
36. NKA. 589 A, b. 44 (1628) Brugge Catharina Van Reulx Jacob Everwyn	v ?	h M niet 1e 1 V 27-28 jaar d 8 maanden	S D O G R
37. NKA. 589, b. 5 (1628) Brugge Catharina Broucneesch Lieven Anckelaere	v -	1 V 21 jaar d 8 jaar	R R G S D O

V (zie ook *inffa*,
mrs. 39 en 44)

V (officiaal doet M
serieuze beterschap
beloven)

38. NKA. 589 A, b. 53 (1628) Brugge Maria Van Lantschot Cornelis Roelof	m ?	1 M 30-31 jaar d 13-14 jaar	R B	
39. NKA. 589 B, b. 41 (1630) Gistel Franchyne Bercquier Jan Alexandre	v -	1 zie <i>supra</i> , nr. 35 d 8 jaar	zie <i>supra</i> , nr. 35	V (zie ook <i>supra</i> , nr. 35 en <i>infra</i> , nr.44)
40. NKA. 589 B, b. 11 (1630) Brugge Elisabeth La Fossé Jacob Van Wommene	v ?	1 V 32 / M 31 jaar d 14 jaar	S D R	
41. NKA. 589 B, b. 14 (1631) Brugge Cecilia Willebaert Georges of Joris Lenaert	v (22) ?	1 V 41 / M 20 jaar d 16 jaar	OG D S R G B V	
42. NKA. 589 B, b. 28 (1631) Jacquelyne Massy Jehan Peccceu	v ?	d 8 maanden		
43. NKA. 589 B, b. 27 (1631) Brugge Maria Michiels Joos De Vonck	v ?	1 V 30 / M 26 jaar d 4 jaar	S D O R	

44. NKA. 589 B, b. 41 (1631) Gistel Franchyne Bercquier Jan Alexandre	v	h M niet 1e d 9 jaar	KV G R S D R D	zie <i>supra</i> , nrs. 35 en 39
45. NKA. 589 B, b. 24 (1631) Leke Laureynseken Mestdagh Pieter Pannecoucke	m	1 V 39-40 / M 26 jaar d 2 jaar		
46. NKA. 590, b. 10 (1631) Vladslo Franchise De Bailleul Arnold Coolman	v		vermoedelijk zelfde als in 1634, zie <i>infra</i> , nr. 48	V in 1633 door toedoen van ver- ten of kennissen. Zie ook <i>infra</i> , nr. 48
47. NKA. 590, b. 6 (1633) Brugge Magdalena Aerts Rycquaert De Bats	+	1 V 23-24 jaar d 5,5 jaar	S D OG G	
48. NKA. 590, b. 10 (1634) Vladslo Franchise De Bailleul Arnold Coolman	v		R G B	zie <i>supra</i> , nr. 46
49. NKA. 590, b. 28 (1635) Brugge Maaiken Hertoghe Marten Moenaert	?		R G S O	

50. NKA. 590, b. 21 (1635)* Brugge Magdalena De Mey Mahieu De Mol	v ?	M: eerst twijfder, nadien soldaat; V: tevoren getrouwd met een bode of "messenger" in Belle	h V 2c 1 V 48 / M 28 jaar d 8 jaar	G S O R
51. NKA. 590, b. 38 (1635)* Leke - Zevekote Franchyne De Corte Pieter Messiaen	v ?		1 M 26-27 jaar d 7 maanden	I
52. NKA. 590, b. 43 (1635-36) Varsenare Maaiken Bauwens Pieter Caluwaert	v ?		h V niet 1e 1 V minstens 30 / M 25-26 jaar (23) d 10-11 jaar	G S D KV
53. NKA. 590, b. 50 (1636) [Brugge] Catharina Sproncholf Jeroen Vanden Heede	v ?	"joncvrauwe" en "joncheer" (24)	1 V 19/M 27 jaar d 5 jaar	D OG
54. NKA. 591 A, b. 13 (1640) Brugge Marie De Roovere Baltazar De Leijn	m ?		h V/M niet 1e 1 V 55/ M 49-50 jaar (25) d 9 maand	D R G V
55. NKA. 591 A, b. 17 (1640)	v	"joncvrauwe"		R O

Marie Battens Franchois Beerblock	?			H
56. NKA. 591 A, b. 40 (1640) Brugge Cathelyne Reyphins Adriaan Ryeinkens (26)	v		1 V 26 jaar d 18 jaar	R G
57. NKA. 591 A, b. 11 (1640-42)* St.-Andries Anthonyken De Vos Daneel Van Hecke	v		h V niet 1e 1 V 49-50 jaar d 1/2 jaar	I V B
58. NKA. 591 A, b. 6 (1640) [Brugge] Maaiken Maertens Lauwereyns De Schepere	v		1 V 28 jaar d 8 jaar	D O R G V
59. NKA. 591 A, b. 34(1640) Brugge Betken De Witte Christiaan Hasevel	m		h V 2e 1 M 44 jaar d bijna 2 jaar	R R K A
60. NKA. 591 A, b. 50 (1641) [Brugge] Maaiken Cornille Jan De Schippere	v		h V 2e 1 V 45 jaar d 3 jaar	R G S D
61. NKA. 591 A, b. 40 (1641)	v			G

[Brugge] Jacquemynten Dynghelschen Laureyns Vande Neste	?	d 22 jaar	D O
62. NKA. 591 B, b. 20 (1642) Gits	m	d 5 à 6 maanden	A
Jacques De Boosere Christynken Wellescome	?		R
63. NKA. 584, b. 27 (1642) Oudenburg Barbara Marin(s) Jan Van Hille	v (27) + ? (28)		R
64. NKA. 592, b. 10 (1644) [Brugge] Magdalena Hannon Lo(w)ijs Vanden Broucke	v ?	h V niet 1e 1 V 32 jaar d 8 jaar	G O B N (armoe)
65. NKA. 592, b. 9 (1644)* Aartrijke Tanneken Lust Niclajs Franchois	v ?	h V 2e 1 V 26-27 jaar d 1/2 jaar	I G S
66. NKA. 592, b. 4 (1644) Eeklo Adriaanken Vanden Bussche Pieter De Corenbieterre	v (29) ?	1 V 16 jaar d 7 jaar	R G OG

67. NKA. 592, b. 26 (1644)	?	niet genoemd Matthias Lamoene		
68. NKA. 585 A, b. 11 (1654)	v	Koekelare Janneken Vande Kerchove Clais Verstracte		0 (30) G S D
69. NKA. 593, b. 9 (1654)	v	“jonevrauwe”		S
70. NKA. 593, b. 3 (1654)	v	Catharina Marannes (ook Marannis) Jacques Luijcx		R (31)
71. NKA. 593, b. 19 (1654)	v	Brugge Janneken Vander Gucht Pieter Boudens		
72. NKA. 593, b. 22 (1655)	?	Brugge Livina Claesman Loijs Galle	M: wordt “dheer” genoemd	S D R G O R G
	+ ? (32)	Moere Maria Volbrecht		

Louis Vander Stock	v			I	
73. NKA. 593, b. 45 (1657)* Ichtegem-Ernegem (33) Janneken Bornie Jan Casier	?	d 7,5 jaar			
74. NKA. 593, b. 28 (1657) [Jabbeke] (34) Anna Bollaert Jan Van Gavere	b	d 10 maanden		K N (armoe)	
75. NKA. 594 A, b. 13 (1661) Oostende Josynken Schreus Jan-Baptist Van Beughem	+				
76. AE. 31, f. 95v.-96r, 23 nov. 1665 Marie Aerts Louijs Van Vroijenhove	m	d 19 maanden		R D B	
77. NKA. 594 B, b. 1 (1666-67) Zarren (35) Maria Coppieters Albert Bassenge	? b + p	d 12 jaar		R	
78. NKA. 595 A, b. 1 (1667) [Brugge]	+	d 3,5 jaar		R H S	(36)
	v	1 V 32-33 jaar		S OG	V zie ook <i>infra</i> , nr. 81

Marie Franchoise Maes Jan Soetaert	-	V wordt "domicella" genoemd	d 5-6 jaar	
79. NKA. 594 B, b. 3 (1667) Brugge Sandrijne (of Alexandrine) Vande Vijvere Jacques De Smi(d)t	v ? v	M: "coopman" V: "jonckvrauwe"	h M/V niet 1e d 15 maanden	R S
80. NKA. 595 A, b. 2 (1668) Cathelyne Libbe Symoen De Waele	? v		d 10 jaar	S D G R
81. NKA. 595 A, b. 1 (1668) [Brugge] Marie Franchoise Maes Jan Soetaert	v ?	zie <i>supra</i> , nr. 78	1 zie <i>supra</i> , nr. 78 d 6-7 jaar	zie <i>supra</i> , nr. 78
82. NKA. 595 A, b. 8 (1669)* Brugge Maaiken Bernaeyne Jacques Van Rye	m ?		d meer dan 22 jaar	OH V
83. NKA. 595 A, b. 17 (1670) Brugge Elisabeth Vande Respailie Daniël Timmerman	v ?			R G O

84. NKA. 595 A, b. 9 (1670-71)* [Brugge] Maria Leonora Tacquet Nicolaus Franciscus de Lens	m ?	beiden van adel	d 3 à 4 jaar	OH (37)
85. NKA. 595 A, b. 18 (1671) Isabelle Vanden Broele Pieter Breydel	m + ? (38)	M: beenhoutwer V wordt "jonevrauwe" genoemd		O
86. NKA. 595 A, b. 19 (1671) Catelyne Widooux Guilliamie Lus	v ?		d 4,5 maanden	A N
87. NKA. 595 B, b. 1 (1673) Uitkerke Anthonette Vercluyt(De Abel Brocquet	v ?	M: "weert ende brouwer"	d 14 jaar	D R G
88. AE. 35, f. 55v-56v, 19 febr. 1674. [Brugge] Catherine Godefroit Jan Franchoyts van Peene	v -	M: heer van Cruyninghe		R G H V
89. NKA. 595 B, b. 2 (1674) Oostende	b + p	M: "captain" (militair)		V (vòdr bisschop) zie ook <i>infra</i> , nr. 93

Laurens Jacopsen Lenaart Arentsen	+				
90. NKA. 595 B, b. 9 (1674) Roeselare Jacqueline De Burchgrave Joos Cossiau	v ? v ?	M: "licentiaet inde medicine" V: "joncvrauwe"	OG		
91. NKA. 595 B, b. 6 (1674) [] Cobbaert Pieter Van Crombrugge	v ?		R		VS (39)
92. NKA. 595 B, b. 4 (1674) Oostende Jacoba Fevers Andries Moentack	b + p +				zie <i>supra</i> , nr. 88
93. NKA. 595 B, b. 16 (1675) [Brugge] Catharine Godefroit Jan Franchoyts van Peene	v + (40)	zie <i>supra</i> , nr. 88			zie <i>supra</i> , nr. 88
94. NKA. 596, b. 2 (1675) Oostende Joanna Franchoyse Vande Zande Remy le Dou(l)x	v +	M: "controlleur van Zijne Majesteijts wercken binnen Oosthende"	R G		VS (want nieuw scheiding in 1688 zie <i>infra</i> , nr. 111
95. AE. 36, f. 117v-118v,	b	"jonckheere"			zie ook <i>infra</i> , nr. 100

15 sept. 1677 (betreft ook scheidings- verzoek van begin 1676) Barbara De Raedt Christiaan Hauweel	-	en "jonckvrauwe"		
96. AE. 35, f. 159v, 10 juni 1676* Maria alias Joanna Vande Graef [] De Witte	m	V: "domicella" genoemd		
97. AE. 35, f. 162v-163v, 13 juni 1676. Brugge Marie Godefroit Philips Van Duerne	b	bezitten verschillende huizen		VS (41)
98. NKA. 596, b. 8 (1677) Brugge - Vlissingen Marie Anne Heindrijcxsen Hubrecht Leindersen	v	M: (tot kort voor het verzoek) vrij schipper (in Vlissingen)		O
99. NKA. 596, b. 10 (1677) Jacqueminken Carron Jan Masselis	v ?			O (42)
100. AE. 36, f. 117v-118v, 15 sept. 1677 Barbara De Raedt Christiaan Hauweel	b	zie <i>supra</i> , nr. 95		zie <i>supra</i> , nr. 95
	+			

101.AE. 36, f. 146v, 22 jan. 1678 Lombardisjde Anna Maria De Mulder Livinus Boogaert	b + p + v ?				
102.NKA. 596, b. 18 (1679) Houtave Anna Heindricx (alias Mans) Jan De Veau (ook De Veuw)	v ?	M: smid		R (43)	
103.AE. 37, f. 91r, 10 april 1679 Catherijne De Neve Andries Van Immerzeele	b +			V O	
104.AE. 37, f. 139v-140v, 9 okt. 1679. Oostende Maria De Bast Franciscus Roelincx	b + p +				
105.NKA. 596, b. 20 (1680) Hooglede Marie Vanden Berghe Heindrick De Beuckelaere	v ?				KR (en daaruit voortkomend: G en S)
106.NKA. 596, b. 22 (1680) Oostende	v	V: "schoolvrauwe"	h V 2e		o.a. R (44)

Cathelijne Bernaerts M niet bij name genoemd	?			
107. <i>AE.</i> 39, f. 30r-v, 10 jan. 1682. [Brugge] Barbara Van Steelant Maarten Vander Woude	v	(45)		R
108. <i>NKA.</i> 596, b. 38 (1683) Brugge Lucia Sabina Cassetta Jan-Baptist Marcel Vilters	v	V wordt "domicella" genoemd		R G O
109. <i>NKA.</i> 596, b. [49] (1684)	v (40)			G R
Catharina Van Halewijn Jacob Van Heure	?			
110. <i>NKA.</i> 596, b. [79] (1687) Brugge Anthonette De Blonde Simon De Beuf	b		d 1 jaar	K R
111. <i>NKA.</i> 596, b. [85] (1688) Oostende Joanna Franchojse Vande Zande Remy Le Dou(l)x	b	zie <i>supra</i> , nr. 94	h zie <i>supra</i> , nr. 94	zie <i>supra</i> , nr. 94
112. <i>NKA.</i> 596, b. [83]	[v]			

(1688) (47) Elisabeth Van Pachtenbeke Jan Salemoen	?		
113. <i>NKA</i> . 596, b. [91] (1688) (48) Petronille De Meij Joos Roelens	v		
114. <i>NKA</i> . 597, b. [13] (1689) Petronilla Vlieghe Jan Deckmijn	?	+	
115. <i>NKA</i> . 597, b. [9] (1689) Margarita Minnaert Jacob Neijens	m	+	
116. <i>NKA</i> . 597, b. [8] (1689)* Maria Millecamp Cornelis G(h)eeerssen	m	+	OH (49)
117. <i>NKA</i> . 597, b. [7] (1689) Maria Abrahams Herman Lasuer	?	+	
118. <i>NKA</i> . 597, b. [16] (1689-90)* Eeklo Pieternelle Wauters	v		M: schipper
	?		1 V 20 jaar d bijna 2 jaar

Jan Isebaert

119. NKA. 597, b. [4] (1690)
Thérèse de le Flye
Alexander de Vulder(e)

v
+ (50)

beiden van adel

h V 2e
d 18 maanden

R (51)
B

1. De door een asterisk gevolgde bronverwijzingen betreffen verzoeken tot ongedigverklaring (eventueel ook met de wens om te mogen scheiden indien de nietigverklaring niet wordt toegestaan). De overige zijn aanvragen tot scheiding. Bij het tellen van de aan de officiaal gerichte verzoeken tot scheiding worden verschillende aanvragen van hetzelfde echtpaar elk als afzonderlijk verzoek beschouwd, ook indien er geen apart dossier van bewaard is. De gevallen zijn chronologisch gerangschikt volgens de datum van het oorspronkelijke verzoekschrift of het oudste document dat geen retroact is.

Legende: AE. = BRUGGE, BISSCHOPPELIJK ARCHIEF, *Acta episcopatus*.

b. = bundel.

NKA. = BRUGGE, RIJKSARCHIEF, *Nieuw kerkarchief*.

2. Initiatief: v = vrouw; m = man; b = beiden; b + p = beiden met hun pastoor. Uitspraak van de officiaal: + = toegestaan; - = niet toegestaan; ? = vonnis niet bewaard noch bekend.

3. We moeten ons hier behelpen met de vage aanduidingen die de bronnen ter zake bieden. Iemands beroep of aanspreektitel zegt vaak nog niet veel over zijn of haar vermogen of sociale status. (V = vrouw; M = man).

4. H = huwelijk(s). De drie lemmata worden respectievelijk afgekort als h, l en d; V/M = vrouw/man. De cijfers i.v.m. leeftijd en duur zijn meestal slechts benaderend opgegeven in de bronnen.

5. We onderscheiden volgende categorieën:

A = onwelriekende adem.

B = andere (buiten deze genoemd onder S) conflicten i.v.m. het beheren van geld en goed (ontvreemding, b.v. zonder toestemming verkopen, van het bezit van de eiser(es); geen inspraak in het beheer van de gemeenschappelijke goederen; ruzie over de besteding van de financies).

D = drankzucht.

G = fysiek geweld (slaan, schoppen, mishandelen, verwonden, moordpoging).

H = (verdenking van) heterodoxie, spot met kerk en godsdienst, niet naleven van de kerkelijke voorschriften, geweldig vloeken.

I = impotentie.

K = te grote karaktersverschillen.

KR = krankzinnigheid.

KV = twisten rond kinderen uit een vorig huwelijk.

N = nalatigheid in de plichten om de kost te verdienen of onbekwaamheid daartoe; armoede; nalatigheid in het huishouden.

NK = kort vòdr de huwelijkssluiting door een andere man verwekt natuurlijk kind.

O = (verdenking van) overspel en bordeelbezoek.

OG = O met geslachtsziekte als gevolg.

OH = onregelmatige huwelijkssluiting (niet vòdr de eigen pastoor van één van beiden of voor een hervormde predikant of kerkraad).

OV = onvruchtbaarheid.

R = voortdurende ruzies; woede-uitbarstingen; verwijten; beledigingen; wrede bejegening en pesterijen; (doods)bedreigingen; geld, voedsel of de toegang tot het huis ontzeggen; weigeren van de bijslaap of gewoon van de toegang tot het echtelijke bed.

S = spilzucht, schulden.

V = verlating.

6. Respectievelijk V, VS en HS.

7. Twee miskramen worden er aan toegeschreven.

8. Het dossier betreft voornamelijk een geschil in 1626 gerezen i.v.m. het alimentatiegeld.

Het gestrande huwelijksbootje

9. Een dossier uit 1625 betreffende hetzelfde echtpaar (zie nr. 15 in de tabel) vermeldt dat de zaak in 1623 is bijgelegd "duer tusschen spreken van lieden met eeren". Ofwel heeft de officiaal of hebben anderen beiden verzoend na de scheidingsaanvraag (wat we hier veronderstellen), ofwel is de verzoening er pas gekomen nadat de officiaal de scheiding had goedgekeurd.
10. Gezien zijn leeftijd is het van de man hoogst waarschijnlijk evenmin het eerste huwelijk.
11. De man verklaart zich eventueel nog bereid om te overwegen of hij met zijn vrouw verder zal samenleven, na weren van het kind en betaling van de kraambeden werkverletkosten door de vader. Zie ook nog *NKA*. 588, b. 85, Maria Vanden Bussche c. Olivier Arsaert, de 'dader' en vader van het onwettig kind (1625). (Aan dit dossier is overigens de huwelijksleeftijd van Maria ontleend.)
12. Hernieuwde scheidingsaanvraag, vier maand na de verzoening vòdr de officiaal, die de man beterschap had doen beloven.
13. Daarover ook *NKA*. 582, b. 7, prom. c. F. Vande Wallc, wegens ketterij (1625).
14. Naderhand stemt de man erin toe.
15. Een drietal weken na het uitspreken van de scheiding eist de man de herroeping daarvan, aangezien zij sedertdien weer samen gewoond en gegeten hebben en zelfs seksuele betrekkingen hebben gehad. De vrouw ontkent dit alles.
16. Naderhand blijkt ook de vrouw te willen scheiden, meer bepaald wegens slagen en verwondingen.
17. Twee jaar eerder wonen ze nog in Leffinge.
18. Dit motief, evenals de uitspraak van de officiaal vindt men niet in het genoemde dossier, maar wel in *NKA*. 564, waarin 1 los blad met een uittreksel uit de rol van de gerechtszaken van 1626.
19. Dit leiden we af uit het feit dat ze geen jaar getrouwd zijn en drie kinderen hebben. Het zou natuurlijk ook kunnen, maar dat is minder waarschijnlijk, dat zij samen al één of meer kinderen verwekt hebben vòdr hun huwelijk.
20. 1628: de man wil de scheiding ongedaan maken omdat hij genezen is; de vrouw weigert en haalt nu ook nog S als motief aan.
21. De officiaal regelt de zaak in der minne, maar twee en drie jaar later zijn er nieuwe scheidingsverzoeken (zie nr. 39 en 44 van de tabel).
22. De man stemt tijdens het proces toe in de scheiding, omwille van de dagelijkse ruzies.
23. De vrouw is eind 1635 "jnde veertich jaeren".
24. Zo'n aanspreektitel betekent nog niet altijd dat het om mensen van adel gaat, maar dan toch wel om personen uit de hogere klassen.
25. De huwelijksleeftijd van de vrouw is "verre jnde vichtich jaeren".
26. Volgens de minuut van de sententie, s.d., op een dubbele folio i.v.m. een totaal andere zaak, in *NKA*. 591 A, b. 52, F. Berto, St.-Andries, c. J. Bosselier (1641).
27. Naderhand beiden, met hun pastoor.
28. Het na de aanklacht van de vrouw gezamenlijk ingediende verzoek tot scheiding is geschreven in aanwezigheid van (en door) de pastoor en twee schepenen van Oudenburg. Vermoedelijk aanvaardt de officiaal dat de pastoor 'ter plaatse' best kan oordelen over de ernst van de toestand (vergelijk A. LOTIN e.a., *o.c.*, p. 128 en vooral 129).
29. Bij het aanspannen van het proces verblijft zij bij haar ouders in Watervliet.

30. Het procesdossier bevat eigenlijk vnl. documenten i.v.m. een proces tegen de gehuwde Martha Stryck, herbergierster in Gistel, wegens overspel met Clais Verstraete (diens proces ter zake loopt voor de schepensbank van Gistel).
31. De man ontkent de doodsbedreigingen waarvan hij beschuldigd wordt, maar gezien zijn afkeer van zijn vrouw stemt hij toe in de scheiding, op voorwaarde dat de eiseres alle schuld krijgt.
32. De pastoor acht de scheiding de beste, zoniet de enige oplossing. (Vergelijk de bedenking in noot 28).
33. Op het ogenblik van het proces respectievelijk de verblijfplaats van man en vrouw.
34. Ze zijn getrouwd vòòr de pastoor van Jabbeke. Minstens één van hen is dus hoogst waarschijnlijk van die parochie afkomstig. Of zij er ook wonen na hun huwelijk is niet zeker.
35. De man is een maand vòòr zijn aanvraag tot scheiding verhuisd van Diksmuide naar Zarren.
36. In 1665 is het echtpaar al door de officiaal van Ieper veroordeeld omdat ze niet meer samenwoonden. In 1670 wil de vrouw dat haar echtgenoot weer bij haar komt wonen, omdat zij van hem zwanger zou zijn. In 1671 ontstaan nog moeilijkheden rond de scheiding van goederen.
37. Zij zouden niet voor de eigen pastoor van één van de partners gehuwd zijn.
38. Een in het dossier aanwezig juridisch advies van twee specialisten in het canonic recht raadt de scheiding aan.
39. Ongeveer 1,5 maand na de scheiding. Zie AE. 34, f. 337v, 12 dec. 1674.
40. Zie AE. 35, f. 83v-84r, 12 nov. 1675.
41. AE. 36, f. 129v, 11 nov. 1677.
42. Of minstens uitbating van een "publycq bordeel".
43. De man zweert publiekelijk zijn zwangere vrouw te vermoorden.
44. De eigenlijke aanklacht is niet bewaard.
45. De tante van de vrouw is "douarière van wijlent M'her Loys vander Haghen, rudder, heere van Lembeke, raedt ende commis van Sijne Majesteits domeynen ende finantien".
46. De man verwijt zijn vrouw dezelfde feiten die zij hem ten laste legt en stemt daarom toe in een scheiding.
47. Het dossier betreft eigenlijk niet rechtstreeks de scheiding, maar een proces wegens eerroof tussen E. Van Pachtenbeke en haar schoonmoeder, n.a.v. de scheidingsaanvraag.
48. Van dit geval en de meeste nog volgende is enkel de scheidingsuitspraak of -sententie bewaard, die meestal weinig of geen personalia en niets over de motieven en dergelijke bevat.
49. Betreft een onder dwang gesloten huwelijk vòòr de kerkraad van Vlissingen, door de officiaal als ongeldig beschouwd.
50. De man gaat tegen de uitspraak in beroep. In 1703 loopt dit appel vòòr de officiaal van Mechelen. (Blijkbaar is daarvan geen dossier bewaard, want J. DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak*, maakt er geen melding van).
51. De vrouw beschouwt haar man als geestesziek, ten onrechte naar het oordeel van de alexianen (cellebroeders), aan wie zij gevraagd heeft hem te willen interneren.

